

**II. DÜNYA SAVAŞI SIRASINDA TÜRKİYE-IRAK İLİŞKİLERİ VE
IRAK HAKKINDA BİLİNMEYEN BİR KAYNAK: ZİYA
KARAMÜRSEL'İN IRAK SEYAHAT NOTLARI**

**An Unknown Source About Iraq And Turkey-Iraq Relations During World
War II: Iraq Itineraries Of Ziya Karamürsel**

Dr.Tahir KODAL*

ÖZ

Bu çalışmada, II. Dünya Savaşı (1939-1945) sırasında Türkiye-İrak ilişkileri ve Irak hakkında bilinmeyen bir kaynak niteliğinde olan Ziya Karamürsel'in Irak seyahat notları konu edilmiştir. Bu nedenle, çalışmanın giriş kısmında, II. Dünya Savaşı'na kadar Türk-İrak ilişkileri kısaca açıklanmıştır. Çalışmanın değerlendirme bölümünde; Irak seyahat notlarının yazarı Ziya Karamürsel özgeçmişi kısaca açıklanmış, seyahat notları incelenmiş, içeriği hakkında bilgi verilmiş, bazı yorumlarda bulunulmuştur. Çalışmanın üçüncü kısmında; Irak seyahat notlarını araştırmacıların hizmetine sunmak, başka bilim insanlarına farklı yorum ve değerlendirmeler yapabilme imkânı vermek için, seyahat notlarının aslına müdahale edilmeden, olduğu gibi yayınlanması daha uygun görülmüştür. Çalışmanın sonunda, Basra Valisi Salih Cebrin'in Türk heyeti adına vermiş olduğu yemekte yapmış olduğu konuşmanın Ziya Karamürsel tarafından Osmanlı Türkçesi ile tutmuş olduğu notun transkripsiyonuna yer verilmiştir.

Anahtar Sözcükler: II. Dünya Savaşı, Türkiye, Irak, Ziya Karamürsel, Seyahat Notları

ABSTRACT

This study investigates the Iraq itineraries of Ziya Karamürsel as a valuable source on Turkey-Iraq relations during World War II. In the introduction of this study, pre-world war II relations between Turkey and Iraq are briefly dealt with. In the evaluation part, the CV of Ziya Karamürsel is briefly explained, his itineraries are analyzed, their contents are probed and some comments are made. In the third part the itineraries are published without any comment and intervention so that other researchers would make comments and researches on them. At the end of the study, the notes of the speech of Basra Governor Salih Cebrin taken by Ziya Karamürsel in Ottoman Turkish at the banquet thrown on behalf of the Turkish delegate are given with transcription.

Key Words: World War II, Turkey, Iraq, Ziya Karamürsel, Itineraries

* Pamukkale Üniv., Eğitim Fakültesi, İlk Öğretim Bölümü, Sosyal Bilgiler Eğitimi Öğrt. Üyesi.

A- GİRİŞ

I. Dünya Savaşı (1939-1945) sırasında, Türkiye-İrak ilişkileri bağlamında “Ziya Karamürsel’in Irak Seyahat Notları” ve bu notların yazarının ifadesiyle “Irak’ı ziyaret eden ilk Türk mebusları”nın yapmış olduğu incelemelerle ilgili bazı değerlendirmeler yapmadan önce, Türkiye-İrak ilişkileri hakkında kısaca bilgi vermekte yarar vardır.

I. Dünya Savaşı sonrasında savaşın galipleri Osmanlı Devleti’nin Arap topraklarını ve Orta Doğu’yu paylaşmak için masa başına oturmuşlardır. 28 Nisan 1919’da kurulmuş olan Cemiyet-i Akvâm (Milletler Cemiyeti)’in yasınının 24. maddesi savaşın galiplerine mandaterlik hakkını tanımış olduğu için,¹ Müttefikler (İngiltere, Fransa ve İtalya ve diğ.) sonunda 24 Nisan 1920’de İtalya’nın San Remo kentinde yapmış olduğu toplantıda, 1916 Sykes-Picot gizli antlaşmasını temel alarak, Suriye ve Lübnan’ın Fransa, Filistin, Ürdün ve Irak’ın İngiltere’nin “manda”sına verilmesi konusunda anlaşmışlardır.²

Irak’ın Cemiyet-i Akvâm (Milletler Cemiyeti)’in 24. maddesine dayanarak İngiltere’nin mandası haline getirilmesinin ardından yapılan açıklamada, “...kurumların bağımsızlığının geliştirilmesi amaçlanmıştır.”³ denilerek, bir anlamda Irak’ın “kendi kendini yönetir” hâle gelene kadar İngiltere’nin yönetimi altında kalacağı ifade edilmiştir. Milletler Cemiyeti’nin kararıyla ve 1916 Sykes-Picot antlaşması temel alınarak Irak’ta A tipi manda yönetiminin kurulması kararlaştırılınca, İngiltere kurmuş olduğu manda yönetimiyle Irak’ı kuzeyde Kürt, ortada Sünnî, güneyde Şii olmak üzere üç bölgeye ve on sekiz vilâyete ayırmıştır.

Irak’ta manda yönetiminin kurulduğu sırada, Osmanlı Devleti’nin Anadolu ve Trakya’daki toprakları da işgal edilmiştir. Misak-ı Millî kararları olarak alınan kararlar ve İstanbul’un işgal edilmesi İngilizlere karşı Anadolu’da bir tepki doğmasına neden olmuştur. Bu yüzden, Irak’ta da Temmuz 1920’de, Irak’ın İngiliz mandası altına sokulmasına tepki olarak bir isyan hareketi başlatılmıştır. Bu isyan hareketinin M. Kemal tarafından başlatıldığı ve desteklendiği iddiaları o dönemde özellikle İngiliz yöneticiler tarafından sürekli gündeme getirilmeye çalışılmıştır.⁴ Ancak, bu iddiaların doğruluğu tartışmalıdır. Türkiye’nin ve Mustafa Kemal’in 7.000 altın Türk lirasını, paraya son derece

¹ Suphi Saatçi, *Tarihi Gelişim İçinde Irak’ta Türk Varlığı*, İstanbul 1996, s.127.

² Tayyar Arı, *Geçmişten Günümüze Orta Doğu, Siyaset, Savaş ve Diplomasi*, İstanbul 2007, s.143.

³ Abid A. Al-Maragati, *A Diplomatic History of Modern Iraq*, New York 1961, s.12.

⁴ Kadir Kasalak, “Irak’ta Manda Yönetiminin Kurulması ve Atatürk Dönemi Türkiye-İrak İlişkileri”, *Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi*, Yıl:5, Sayı:9, Ankara 2007, s.189.

ihtiyaç duyulduğu, sıkıntıların zirveye ulaştığı, dışarıdan yardımların toplandığı Sakarya Savaşı günlerinde, Kербela'daki ihtilalcilere göndermesi pek gerçekçi bir görüş olarak gözükmemektedir.

İngilizler, Irak'ta Arap milliyetçilerinin tepkisini azaltabilmek amacıyla, Fransızların Temmuz 1920'de Suriye Krallığından uzaklaştırdıkları Şerif Hüseyin'in oğlu Faysal'ı Bağdat'a davet ederek, 11 Temmuzda 1921'de Irak'ın meşru hükümdarı olması kararını kabul ettirmişlerdir. Yapılan hileli bir halk oylaması sonrasında 18 Ağustos 1921'de Faysal'ın ezici bir üstünlükle seçimi kazandığı ilan edilmiştir. Krallığa getirilen I. Faysal'ın taç giyme töreni 23 Ağustos 1921'de yapılarak yeni krallığın adı Mezopotamya'dan Irak'a dönüştürülmüştür.⁵ Bu değişiklik ve İngiltere'nin bu girişimlerinden sonra 10 Ekim 1922'de imzalanan İngiltere-İrak Antlaşması ile manda yönetiminin şartları onaylanırken, Irak'taki yabancıların kanunî hakları ve İngiltere'nin çıkarları teminat altına alınmıştır.

İngiltere tarafından Irak'ta bir manda yönetiminin kurulması çalışmaları yapıldığı ve kurulduğu sırada, TBMM Hükümeti ve Mustafa Kemal Atatürk, Mondros Mütarekesi sonrasında uluslararası hukuka aykırı bir şekilde işgal edilmiş ve Misâk-ı Millî sınırları içerisinde olan Musul Vilâyeti (Musul, Kerkük ve Süleymaniye Sancağı)'ni yeniden ele geçirebilmek amacıyla Şefik Özdemir Bey'i 22 Şubat 1922'de görevlendirmiştir. Şefik Özdemir komutasında başlatılan Revandız Harekâtı sonrasında Türk birlikleri 22 Haziran 1922'de Revandız'a ulaşmıştır.⁶ Şefik Özdemir bölgede İngilizlere karşı büyük başarılar kazanmış, hatta Derbent Muharebesi sonrasında Şaklava kasabasını ele geçirerek Musul ile bağlantı kurma başarısını göstermiştir.⁷ Daha sonraki süreçte Mustafa Kemal Atatürk'ün Süleymaniye'de bölgesel yönetimin başında bulunan Şeyh Mahmud ile iyi olan ilişkisi nedeniyle Köysançak ele geçirilmiş buraya bir Türk Kaymakam dahi tayin edilmiştir.⁸

Bununla birlikte İngilizler, Şeyh Mahmud'un bölgede güçlenmesi üzerine yeni arayışlara girmiş, Şeyh Mahmud'un 1 Mart 1923'te Süleymaniye'yi terk etmesini istemiş, kısa bir süre sonra da burayı bombalamıştır. Şeyh Mahmud'un Süleymaniye'yi terk etmesinin ardından, Şefik Özdemir Bey'in desteği ile 10 Ekim

⁵ David Fromkin, *Barışa Son Veren Barış, Modern Orta Doğu Nasıl Yaratıldı? 1914-1922*, (Çev.: Mehmet Harmancı), İstanbul 1994, s.508-509.

⁶ Zekeriya Türkmen, "Özdemir Bey'in Musul Harekâtı ve İngilizlerin Karşı Tedbirleri", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Cilt:17, Sayı:49, Ankara 2001, s.61

⁷ Tahir Kodal, *Paylaşılamayan Toprak, Türk Basınına Göre (1923-1926) Musul Meselesi*, İstanbul 2005, s.61.

⁸ Qassam Kh. Al-Jumail-İzzet Öztoprak, *Irak ve Kemalizm Hareketi (1919-1923)*, Ankara 1999, s.88-89.

1922'de yani Kral Faysal'ın başa getirildiği tarihte kurulmuş olan bölgesel hükümeti ortadan kalkmıştır. TBMM'nin Şefik Özdemir Bey'e ve Şeyh Mahmud'a yardım göndermemesi nedeniyle, Türk birlikleri Revandız'ı bırakarak 23 Nisan 1923'te İran sınırına doğru çekilmişlerdir.⁹ İngilizlerin Revandız'ı ele geçirmelerinden sonra Irak Hükümeti, Seyyid Taha'yı geçici bir süreliğine kaymakam tayin etmiş, Türkiye hem Millî Mücadele, hem de Lozan Barış Konferansı'nın hemen öncesinde bölge ile yeteri kadar ilgilenememiş, bu bölgedeki Türk nüfuzu da etkisini kaybetmiştir.

Lozan Barış Konferansı sırasında Türk-İrak ilişkilerini yakından ilgilendiren Musul meselesi hem özel, hem de resmî görüşmelerde sonuca bağlanamamış, Türkiye Misâk-ı Millî sınırları içerisinde olması, İngiltere ise enerji kaynaklarına hâkim olma, sömürge siyaseti ve petrol politikası nedeniyle taviz vermemiş, konferans kesintiye uğramıştır. Lozan Konferansı'nın ikinci döneminde yeni bir Türk devleti kurmak amacıyla çözülemeyen sorunlar sonraya bırakılmıştır. Bu nedenle, Türkiye-İrak hududu meselesi de çözümü sonraya bırakılmış sorunlardandır. Lozan Barış Antlaşması'na göre; bu sorun Türkiye ile mandater sıfatıyla İngiltere arasında ikili görüşmelerle dokuz aylık bir süre içerisinde çözümlenecek, çözümlenemez ise Cemiyet-i Akvâm (Milletler Cemiyeti)'a gidecekti. Sorun ikili görüşmelerle, Haliç Konferansı'nda çözümlenememiş, öngörüldüğü gibi sorun İngiltere tarafından Milletler Cemiyetine taşınmış, Milletler Cemiyeti'ndeki süreç, İngiltere'nin dönemin süper gücü ve cemiyete hâkim olması nedeniyle Türkiye'nin aleyhine sonuçlanmıştır. 5 Haziran 1926'da Türkiye-İrak-İngiltere arasında imzalanan Ankara Antlaşması ile Musul İngiltere'nin mandası altındaki Irak'a bırakılmış, petrol gelirlerinin %10'u 25 yıllığına* Türkiye'ye verilmesi kararlaştırılmış, Türkiye-İrak sınırında Türkiye lehine bazı düzeltmeler yapılmıştır.¹¹

Bu nedenle, Lozan Antlaşması'ndan Ankara Antlaşması'na kadar geçen süreçteki Türkiye Irak ilişkileri, İngilizlerle Türkler arasında barış görüşmelerinin yapıldığı bir dönemin ilişkisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu dönemde; Türkiye Irak ilişkileri zaman zaman gerginleşmiş, Türkiye-İngiltere-Milletler

⁹ Zekeriya Türkmen, *Musul Meselesi, Askerî Yönden Çözüm Arayışları (1922-1925)*, Ankara 2003, s.80-82.

* Türkiye bazı araştırmalarda ifade edildiği gibi, bu hakkından 500.000 İngiliz sterlini karşılığında vazgeçmemiş, anlaşma gereği 1952 yılına kadar almaya devam etmiştir. İngiltere'nin bu süre zarfında Türkiye'ye ödemesi gereken 5.5 milyon sterlin iken, 3.5 milyon sterlin ödemiştir. Bu nedenle, İngiltere, hâlâ Türkiye'ye 2 milyon sterlin borçlu durumdadır. Bu konu hakkında daha geniş bilgi için bk.: Kodal, a.g.e., s.420-421.; Hikmet Ulugbay, *İmparatorluktan Cumhuriyete Petropolitik*, Ankara 1995, s.261.

¹¹ Tahir Kodal, a.g.e., s.71-425.

Cemiyeti arasındaki diplomatik ilişkiler devam etmiş, öte yandan Irak halkı da İngilizlerle zaman zaman mücadele etmiştir. Bu yüzden 1923-1926 yılları arasındaki bu süreç sorunlu bir dönem olarak adlandırılabilir.

Bu dönemde, İngilizlerin mandası altındaki Irak'ta 1924 yılında oluşturulan “*Kurucu Meclis*” 10 Ekim 1922’de imzalanan İngiltere-İrak Antlaşması’nı onaylamıştır. Daha sonra hazırlanan anayasa ile Irak’ta yetkileri sınırlı “*çift meclisli*” bir parlamentoyu da içeren “*meşrutî monarşi*” kurulmuştur. Irak’ta Mart 1925 yılında yeni anayasanın yürürlüğe girmesiyle parlamento ilk toplantısını gerçekleştirmiştir.¹²

Musul meselesinin Türkiye’nin aleyhine sonuçlanması günümüze kadar gelecek olan bir tartışmayı ortaya çıkarmakla birlikte, bu olaydan sonra Türkiye savaşın yaralarını saracak bir barış dönemine girmiştir. Yeni Türk devleti dış politikasında batılı devletlerin yapmış olduğu her türlü kötülüğe ve “*batıya rağmen yönünü batıya dönme*” anlayışını benimsemiş, bunu gerçekleştirmek için de batılı devletleri her platformda etki altına alabilen İngiltere ile sorunlarını çözmek durumunda kalmıştır. Türkiye, İngiltere ile Musul meselesini çözüme kavuşturduktan sonra, Irak’la dostça ilişkiler gelişmeye başlamış, karşılıklı olarak iki ülkede elçilikler kurulmuş, ilk Irak elçisi Salih Nishat 16 Ocak 1928’de Ankara’da; ilk Türk elçisi Lütfi Tokay da 21 Aralık 1929’da Bağdat’ta devlet başkanlarına güven mektuplarını sunmuşlardır.¹³

Bu arada, Kral I. Faysal’ın yönetiminde gözüken Irak, İngiltere ile 1926, 1927 ve 1930 yıllarında olmak üzere 25 yıllık manda idaresini öngören üç yeni antlaşma imzalamıştır. Irak Kralı İngiltere’nin kontrolünde bu ikili antlaşmaları yaparken, karşılıklı elçiliklerin açılmasının ve ilişkilerin yavaş yavaş normalleşmeye başlamasının ardından, Kral Faysal 1931 yılı Mayıs ayında Türkiye’yi ziyaret etmek ve Mustafa Kemal Atatürk ile görüşmek istediğini Türkiye’nin Bağdat Büyükelçiliğine bildirmiştir.¹⁴

Türkiye Cumhuriyeti’nden verilen olumlu cevap üzerine, Kral Faysal İsviçre tedavisini ve Türkiye ziyaretini erkene alarak 6-8 Temmuz 1931 tarihinde Ankara’ya resmî bir ziyarette bulunmuştur. Ankara’daki görüşmeler sonrasında, Türkiye ile Irak arasında dostluk ve iyi komşuluk ilişkilerinin iki ülkenin karşılıklı menfaatlerine ve barışçı dış politika anlayışlarına uygun olduğu konusunda görüş birliğine varılmıştır.¹⁵ 15 Temmuz 1931’e kadar Türkiye’de

¹²Marion Farouk Sluglett-Peter Sluglett, “*Irak-Son Dönem*”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Cilt:19, İstanbul 1999, s.95.

¹³Şevket Koçsoy, *Irak Türkleri ve Türk Irak İlişkileri (1932-1963)*, İstanbul 1991, s.8.

¹⁴*Atatürk’ün Millî Dış Politikası*, Cilt:2, Ankara 1981, s. 195-196.

¹⁵Kadir Kasalak, a.g.m, s.197-199.

kalan Kral Faysal Türkiye'den ayrılırken Karaağaç'tan Gazi Mustafa Kemal'e bir telgraf çekerek, Ankara'da ve Türkiye'nin diğer yerlerinde gördüğü ilgi ve misafirperverlikten dolayı teşekkür etmiştir.

Yukarıdaki ikili görüşmelerden sonra, Türkiye ve Irak ilişkileri barış, dostluk, iyi komşuluk temeline oturtulmuştur. Bu komşuluk ilişkileri çerçevesinde 1932 başlarında yeniden Ankara'ya gelen Irak Başbakanı ile Türkiye Cumhuriyeti Devleti yetkilileri arasında “*suçluların iadesi (iadei mücrimin), ikamet, ticaret anlaşması*” gibi anlaşmalar da imzalanmıştır.¹⁶ Türkiye ile Irak arasında ilişkiler gelişerek devam ederken, Irak'ta milliyetçilerin yoğun baskıları karşısında İngiltere “*manda yönetimini*” sona erdirmek zorunda kalmıştır. 30 Mayıs 1932'de “*Irak'ta Manda Rejiminin Bitimi Münasebetiyle Kanun*” başlıklı Irak Krallığının yayımladığı deklarasyon Irak'ın bağımsızlık bildirisi olarak kabul edilmektedir. Bu deklarasyonda yer alan 2, 3, 4, 5, 8, 9, 10, 11. maddeler Türkiye-İrak ilişkileri açısından çok önemlidir.¹⁷

İngiltere “*manda yönetimi*”ni kaldırmış olduğu tarihe kadar ülkenin kuzeydeki Türkiye sınırını garantiye almış, petrol arama ve işletme imtiyazının milletlerarası bir konsorsiyum olan Irak Petrol Şirketi'ne verilmesini sağlamış ve uygun gördüğü aşiret liderlerine güç vererek “*meşruti monarşi*” için bir sosyal taban oluşturmuştur. İngiltere bu tarihten sonra da Irak'taki askerî üslerini elde tutmaya ve siyasî-iktisadî nüfuzunu kullanmaya devam edecektir.

Türkiye ve Irak dünyanın diğer bölgelerindeki gelişmeleri dikkate alarak hem kendi aralarındaki mevcut durumu korurken, hem de Batılı devletlerle iyi ilişkilerini geliştirmeye çalışmış, bunun sonucunda Milletler Cemiyetinin daveti üzerine 18 Temmuz 1932'de Türkiye, 3 Ekim 1932'de de Irak Milletler Cemiyeti'nin üyesi olmuştur.¹⁸ Türkiye ile Irak arasında 1932 yılında yapılan anlaşmalar ve her iki ülkenin Cemiyet-i Akvam'a üye olması Türkiye-İrak ilişkilerinde önemli bir dönüm noktası olarak kabul edilmektedir.

Eylül 1933'te Kral Faysal'ın zamansız ölümüyle yerine oğlu Gâzî geçmiştir. Gâzî'nin iktidarda olduğu dönemde (1933-1939) iki ülke arasındaki ilişkilerde Avrupa ve genel olarak dünyadaki ekonomik, siyasi, askerî ve kültürel gelişmeler, milletlerarası güç dengeleri önemli rol oynamıştır. Gazinin yönetimi devralmasından Sadabad Paketi'nin kuruluşuna kadar geçen sürede hem Türkiye'de, hem de Irak'ta iç politikada ortaya çıkan sorunlar iki ülke arasındaki

¹⁶ Yaşar Canatan, *Türk-İrak Münasebetleri (1926-1958)*, Ankara 1996, s.36-48.

¹⁷ Kadir Kasalak, “*Manda Sistemi ve Irak ile Suriye'de Uygulaması*”, Birinci Ortadoğu Semineri, Bildiriler, Elazığ 2004, s.81-85.

¹⁸ Kadir Kasalak, “*Irak'ta Manda Yönetiminin Kurulması...*”, s.200.

gelişmeleri zaman zaman olumlu yada olumsuz olarak etkilemesine rağmen, ilişkilerin genelinde pek fazla bir etki yaratmamıştır.

29 Ekim 1936'da Bekir Sıtkı Paşa, Irak'ta bir askerî darbeyle hükûmeti ele geçirdiğinde, Türkiye'ye karşı dostça bir yaklaşım içerisinde olmuş, Sadabad Paktı'nın kurulmasında da önemli katkıları olmuştur. İtalya'nın Habeşistan (Etiyopya)'ı ilhakı, Akdeniz kıyılarına olan ilgisi, Cenevre Antlaşması paktın doğmasındaki en önemli nedenlerdir.¹⁹ Paktın yapılması için Irak ile İran arasındaki sınır anlaşmazlığının çözümlenmesi gerekmiştir. İran ile Irak arasındaki sınır anlaşmazlığı 4 Temmuz 1937'de yapılan bir anlaşma ile çözüme kavuşturulduktan sonra, Türk Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras, Irak Dışişleri Bakanı Naji El-Asıl ve Afganistan Dışişleri Bakanı Faiz Mohammed Han Tahran'a gitmişlerdir.* Yapılan müzakerelerden sonra 8 Temmuz 1937'de İran'ın Sadabat Sarayı'nda Sadabat Paktı imzalanmıştır.²⁰

İmzalanan bu pakt dört devletin iç işlerine karışmayı yasak eden, sınır dokunulmazlıklarını sağlayan, uluslararası anlaşmazlıklarda diplomasi yöntemini ve görüş alış verişini öngören bir antlaşmadır. Ayrıca, tarafların birbirlerine karşı saldırılarını engelleyen ve bölgesel tehdidi ortadan kaldıracak bir anlayışla imzalanan dostluk anlaşması niteliğindedir.²¹ Ayrıca, Milletler Cemiyeti üyeleri arasında uyumu sağlayan, dünya barışına hizmet amaçları da bünyesinde taşımıştır.

Kral Gâzî'nin bir otomobil kazası sonucu hayatını kaybetmesinin ardından oğlu II. Faysal henüz dört yaşında iken Irak krallığına getirilmiştir. Kralın çok küçük olması nedeniyle, ülkenin denetimi Haşimî hanedanından Kral Naibi Prens Abdullah ile ona en yakın politikacı olarak Nuri Said'in eline geçmiştir.²² Ancak, Nuri Said'in II. Dünya Savaşı'nda İngiltere'nin yanında savaşa girilmesini istemesi ordu ile arasının açılmasına neden olmuş, 1940 yılında istifa etmiş ve görevi koalisyon hükümetine bırakmıştır. II. Dünya Savaşı yıllarında hâkim güçler arasında yaşanan mücadele Irak üzerinde de etkili olmuştur. Bu savaş sırasında Türkiye sınırlarına kadar gelmiş olan Almanların amaçlarından biri de Türkiye'yi geçerek Irak'taki kendi yandaşlarına yardım götürmek, İngiltere'yi zor duruma düşürmek şeklinde ortaya çıkmıştır.

1941 yılına gelindiğinde Almanya yapmış olduğu darbe ile kendilerine yakın bir yönetimi başa getirmiştir. Bir grup albayın desteği ile iktidara gelen Başbakan Raşid

¹⁹ Fahir Armaoğlu, *20.Yüzyıl Siyasi Tarihi (Cilt 1-2:1914 1995)*, İstanbul 2001?, s.346-347.

* İran adına Dışişleri Bakanı Enayetollah Samiy Saldırmazlık Andlaşması'na imza koymuştur.

²⁰ İsmail Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Anlaşmaları Cilt:1 (1920-1945)*, Ankara 1983, s.584.

²¹ Mehmet Gönübol-Cem Sar, "1919-1938 Yılları Arasında Türk Dış Politikası", *Olaylarla Türk Dış Politikası 1919-1990*, Ankara 1993, s.107-108.

²² Tayyar Arı, a.g.e., s.175.

Ali (Geylani) İngiltere'nin ittifak teklifini reddetmiş, Basra'daki İngiliz askerlerinin Irak'ı terk etmesini istemiştir. Bu durum karşısında İngiltere harekete geçmiş, Almanların bu hareketine karşılık vermiş, Irak'ta tekrar hâkimiyetini gerçekleştirmiştir. Bir grup subayın başını çektiği kısa ömürlü bir direniş hareketi ülkenin İngiltere tarafından Mayıs 1941'de ikinci defa işgal edilmesiyle sonuçlanmıştır. Bu olayın ardından Nuri Said yeniden hükümeti kurmuş, Irak İngiltere'nin etkisi altında yönetilmeye devam etmiştir.²³ Muhalefet edebilecek siyasî liderler sürgünde olduğundan, önemli bir muhalefet boşluğu doğmuş, Kral Naibi Prens Abdullah ve Nuri Said ülkeyi II. Dünya Savaşı boyunca yönetecektir.

B- DEĞERLENDİRME

İngiltere'nin Irak'ta yeniden kendi egemenliğini gerçekleştirmesinin ardından, Almanya II. Dünya Savaşı'nda önceliğini Rusya'ya vermiştir. Bu yüzden Türkiye'yi işgal etme ve Irak'a ulaşma planlarından vazgeçilmiştir. Bu süreçte, İngiltere Irak'ı Almanya'ya karşı savaşa girmeye çalışmışsa da Irak yönetimi Türkiye'yi örnek alarak benzer bir politika izlemiş ve savaşa girmemiştir. Bir anlamda, Türk ve Irak yönetimleri arasındaki bu benzer politikalar iki ülkeyi birbirine yaklaştırmıştır. Bu nedenle, çalışmada sözü edilen seyahat, Türk heyetinin Irak'a ilişkin notları ve değerlendirmeleri Irak'ta istikrarsızlığın olduğu ve II. Dünya Savaşı'nın dışında kalınmaya çalışıldığı bu dönemde gerçekleşmiştir.

Bu çalışmaya konu edilen “*seyahat notları*” CHP İstanbul Milletvekili Ziya Karamürsel tarafından kaleme alınmıştır. Rıfat Bey'in oğlu olan Ziya Karamürsel 1873 yılında İstanbul'da doğmuştur. Abdülkadir ön adını da kullanan Ziya Karamürsel Rüştüye ve Hususî Mekteplerini bitirdikten sonra, iktisat ve maliye alanında eğitimini tamamlamıştır.²⁴ Osmanlı Devleti'nde idarî, iktisadî ve malî alanda hizmetlerde bulunduktan sonra Hazine-i Hassa Müdürü olarak görev yapmıştır. Bu görevi sırasında Ahmet Fetgeri (Aşeni), Mehmet Ali Fetgeri (Aşeni), Osman Paşazade Mehmet Şamil (Osmanoğlu), Hüseyin Bereket ve diğer arkadaşları ile birlikte 13 Ocak 1910'da “*Beşiktaş Osmanlı Jimnastik Kulübü*” yani bugünkü adıyla “*Beşiktaş Jimnastik Kulübü*”nün resmîyet kazanmasında ve kurulmasında görev almıştır.²⁵

Meclis-i Mebusân'da İstanbul Milletvekili olarak da görev yapan Ziya Karamürsel, İstanbul V. Umumî Reisi (Başkanı) Sanisi (İkinci) ve Meclis-i İdare-i Vilâyet Azası (Üyesi) görevlerinde de bulunduktan sonra, aktif olarak siyasetin içinde yer almış ve CHP Beyoğlu İdare Heyeti Reisliğini (Başkanlığını)

²³ Tayyar Arı, a.g.e., s.175-176.

²⁴ Kazım Öztürk, *Türkiye Büyük Millet Meclisi Albümü 1923-1973*, Ankara 1973, s.90.

²⁵ <http://sozluk.sourtimes.org/beşiktaş-jimnastik-kulübünün-kuruluşu/23.03.2008>.

yürütmüştür. CHP içerisindeki çalışmaları ve yükselen kişiliği sonrasında, CHP'den milletvekili seçilerek ilk olarak II. dönemde TBMM'ye girmiştir. Bu dönemden sonra III., IV., V., VI. ve VII. dönemde de CHP milletvekili olarak TBMM'de uzun süre görev yapmıştır.²⁶

Meclisteki görevini sürdürürken, Ziya Karamürsel kurulmasında görev aldığı BJK'de yöneticilik yapmış, 1932-1935, 1938-1939 ve 1941-1942 yılları arasında olmak üzere toplam üç kez BJK başkanlık görevini üstlenmiştir.²⁷ 29 Mayıs 1939'da başlayıp 3 Haziran 1939'da biten CHP'nin V. Kurultay'ında "Müstakil Grup" kurulması kararlaştırıldıktan sonra, Ziya Karamürsel toplam 20 arkadaşıyla birlikte Türk siyasî tarihinde demokratikleşme yolunda önemli bir yeri olan "Müstakil Grup" içinde yer almıştır.²⁸ "Osmanlı Mali Tarihi Hakkında Tetkikler, TTK Yayını, İstanbul 1940." adıyla bilinen ve bu alanda önemli bir yere sahip olan çalışmaya imza atan Ziya Karamürsel 15 Nisan 1957'de ölmüştür. Fransızca, Almanca ve İngilizce bilmekte, evli ve iki çocuk babasıydı.

Ziya Karamürsel "Irak Seyahat Notları"nın hemen başında; bu ülkeye gerçekleştirdikleri seyahatin özel, "şahsî mahiyette" olduğunu, "hiç kaydı resmîye istinad etmediğini" yani resmî bir yanının olmadığını belirtmesine rağmen, Türkiye ve Irak'ın II. Dünya Savaşı'nda benzer bir politika takip ettiği, Almanya ve İngiltere'nin Irak üzerinde nüfuz mücadelesi yaptığı bir süreçte, bu seyahatin hiçbir amacının olmadığını, sadece Irak'ı gezip, dolaşıp gelmek olduğunu söylemek mümkün değildir.

Bunun en önemli göstergelerinden birinin "seyahat notları"nın daha ikinci cümlesinde "Yüksek delâletleri ile" ifadesine yer verilmiş olmasıdır. Bu nedenle, büyük bir olasılıkla, bu seyahatin Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün işareti ve isteği ile gerçekleşmiş olduğunu göstermektedir. Ayrıca, "seyahat notları"nın son cümlesinde "Irak seyahatimde toplayabildiğim malûmat ile ve kanaatlerim bundan ibarettir." denilerek, Ziya Karamürsel'in ve Türk heyetinin Irak hakkında bilgi toplamak ve durum değerlendirmesi yapmak için gittikleri anlaşılmaktadır. Bunlara ilave olarak, I. Dünya Savaşı'nda Irak cephesinde "Osmancık Gönüllü Taburu"nda görev yapan, bugünkü Millî İstihbarat Teşkilâtı'nın temeli sayılan Teşkilât-ı Mahsusa'da görev almış olan Hazma Osman Erkan'ın heyet içerisinde bulunması, seyahati bazı açılardan daha da anlamlı kılmıştır. Bu nedenle "Irak Seyahat Notları"nın Türk-İrak ilişkileri ve Irak hakkında önemli bir kaynak olarak değerlendirilmesinde yarar vardır.

²⁶ Kazım Öztürk, a.g.e., 90.

²⁷ http://tr.wikipedia.org/wiki/beşiktaş_başkanları_listesi/23.04.2008.

²⁸ CHP V. Büyük Kurultayı Tutanakları, Ankara 1939, s.9.

Ziya Karamürsel tarafından seyahat dönüşünde kendisine vazife bilerek 5 Mart 1941'de kaleme almış olduğu "*Irak Seyahat Notları*" T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Cumhuriyet Arşivi CHP Arşivi'nde yer almaktadır. Cumhuriyet Halk Partisi Arşivi'nde 490.01.53.209 Fon kodu ve yer no ile kayıtlı bulunan "*Ziya Karamürsel'in Irak Seyahat Notları*" bir sayfası Osmanlı Türkçesi ve alfabesiyle tutulan ekle birlikte 10 sayfadan ibarettir.²⁹

"*Ziya Karamürsel'in Irak Seyahat Notları*" değerlendirmeye tabi tutulduğunda, bunu çeşitli kıstaslara göre yapmak mümkündür. Bu nedenle, başka araştırmacılara bu fırsatı vermek amacıyla "*seyahat notları*"nın aslı olduğu aşağıda sunulmuştur. Burada değerlendirme yapılırken, notların sahibinin ifadesiyle "*Irak'ı ziyaret eden ilk Türk mebusları*"nın seyahat güzergâhı ve ziyaret etmiş oldukları yerler dikkate alınabilir. Ziya Karamürsel ve arkadaşları ilk olarak; Bağdat'a ulaşmış, ardından Basra'ya geçmişler, oradan Şuayb'ı ziyaret etmişler, daha sonra da İran'ın Abadan şehrine gitmişlerdir. Abadan'dan Fav'a, buradan da Kuveyt'e ulaşmışlardır. Kuveyt'teki gezi ve incelemelerini tamamladıktan sonra yeniden Basra'ya gelmişler, oradan da Bağdat'a geri dönmüşlerdir. Türk heyeti Bağdat'taki seyahat ve incelemelerin ardından, Musul ve Kerkük'e uğramış ve Türkiye'ye dönmüştür.³⁰ Bu nedenle, "*seyahat notları*" hakkındaki değerlendirme ve yorumlar yedi bölümde yani seyahat sırasında uğranılan yerleşim yerleri temel alınarak yapılabilir. Ancak, burada "*Irak Seyahat Notları*"nın kaleme alınış biçimi temel alınacaktır. Bu yüzden, yukarıda adı geçen yerleşim yerlerinin ziyareti sırasında yaşananlar, Ziya Karamürsel'in Irak hakkındaki incelemeleri, gözlemleri ve izlenimleri, Türkiye'ye dönüş sürecinde yaşananlar ve izlenimler olmak üzere üç kısımda değerlendirmeler yapılacaktır.

"*Irak Seyahat Notları*"nın ilk kısmın hemen başında; Ziya Karamürsel, Irak'a yapmak istediği ziyareti arkadaşlarına açtığını, bunun kabul gördüğünü, Hazma Osman Erkan'ın* bu konuyla ilgilendiğini, Dışişleri ve İçişleri Bakanlıklarından gerekli

²⁹ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), Fon Kodu: 490.01. Yer No: 53.209.1.1-10.

³⁰ BCA, Fon Kodu: 490.01. Yer No: 53.209.1-9.

* Nüfus kaydında Hamza Cemalettin Erkan olarak geçen Hamza Osman Erkan 1897 (1313)'de İstanbul'da doğmuştur. Medine Muhafızı Osman Ferid Paşa'nın oğludur. Annesi Nefise hanımdır. Melike hanımla (1906-1958) evlenmiştir. Aydın Osman (1932-1958), Güneş (Yetiş-1936), Osman (1939) ve Akın Erkan (1942-1982) adında üç çocuğu olmuştur. Kardeşleri Mehmet Şamil, Hüseyin Bereket ile birlikte 1903 yılında "*Beşiktaş Bereket Jimnastik Kulübü*"nün yani bugünkü "*Beşiktaş Jimnastik Kulübü*"nün kurulmasını gerçekleştirmiştir. Cenevre Koleji'nde öğrenim görürken, I. Dünya Savaşı'nın başlaması üzerine, yurda dönerek savaşa katılmıştır. Aynı yıllarda Osmanlı Teşkilat-ı Mahsusa'sının bir mensubu olarak görevler almıştır. Birinci Dünya Savaşı'nda Irak cephesinde görev yapmıştır. Madalya ile ödüllendirilmiştir. Daha sonra Avrupa'ya yeniden dönerek Cenevre Üniversitesi ve Paris Ulumu Aliye-i İktisadiye Mektebi'nde yüksek öğrenimini bitirmiştir. Ayrıca, Paris Osmanlı Bankası'nda uzmanlık eğitimi görmüştür. Osmanlı ve İş Bankaları şube müdürlüklerinde bulunmuştur. Daha sonra Uyuşturucu Maddeler

onayın alınmasının ardından, beş kişilik Türk milletvekili heyetinin 3 Şubat 1941'de Ankara'dan Bağdat'a hareket ettiğini belirtmiştir. Heyet, Ankara'dan Bağdat'a demiryolu ile gitmiş olduğundan, Bağdat'a* 6 Şubat 1941'de ulaşmıştır. Bağdat'a varıldığında, Türk heyeti istasyonda büyük bir misafirperverlikle karşılanmıştır. Karşılayanlar arasında Mebusan ve Ayan Meclisi eski milletvekilleri de yer almıştır. Karşılamanın ardından, Türk heyetinin kalacağı otele gidilmiştir. Burada, eğitimlerini Türkiye'de tamamlamış, yetişmiş, hizmet etmiş, Türkçe'yi çok güzel konuşanlar heyeti ziyarete gelmiş, etrafını sarmıştır.³¹ Bu yüzden, notların sahibinin ifadesiyle, Türk heyeti Türkiye'nin dışında ve Irak'ta olduğu hissine kapılmamıştır.

Bu çalışmaya konu olan seyahat notlarının ilk dört sayfasında; Türk heyetinin Bağdat-Basra-Őuayıb-Abadan-Fav-Kuveyt-Basra-Bağdat-Musul-Kerkük gzerghındaki seyahat, inceleme ve görüşlerine yer verilmiştir. Türk heyeti, Bağdat'taki ilk gününde Türkiye'nin Büyükelçisi ile görüştükten sonra, daha önceden planlandığı anlaşılan resmî temasları gerçekleştirmiştir. Bu temaslar nedeniyle, Türk heyeti'ne sürekli olarak seyahatlerinin sebebi sorulmuş, Türk heyeti de seyahatlerinin özel ve şahsî olduğunu, resmî

İnhisarı Umum Müdürlüğü'ne atanmıştır. 1938'de Cenevre Beynelmilel Afyon Tahdidi İhzarı Konferansı ile Belgrad, Türk-Yugoslav Ham Afyon Satışı müzakerelerine Türk Heyeti Başkanı olarak katılmıştır. Toprak Mahsulleri Ofisi'nin kuruluş çalışmalarını yaparak ilk genel müdürlüğünü yapmıştır. 10 Şubat 1939'da, Şehir Meclisi'nin verdiği kararla Afyonkarahisar Şehri fhr hemşehrilığine kabul edilmiştir. Bunun sonucu olarak, VI. Dönem'de Afyonkarahisar Milletvekili seçilmiştir. İki dönem aradan sonra ve Türk Tütün Limited Şirketi İdare Meclisi yesi iken X. Dönem'de D.P. (Demokrat Parti) adayı olarak Kocaeli'den milletvekili seçilmiş ve 4 Mayıs 1954 tarihli seçim tutanağını alarak 1 Kasım 1954'te Meclis'e katılmıştır. Dönem boyunca Hariciye Encümeni'nde ve bir kez Ticaret Encümeni'nde ye olarak görev yapmıştır. XI. Dönem'de gene D.P.'den Sakarya milletvekili seçilmiştir. Milletvekilliği, 27 Mayıs 1960'ta, ordunun idareye el koymasına üzerine son bulmuştur. Yassıada'da kurulan Yüksek Adalet Divanı'nca, Anayasa'yı ihlâl ettiği iddiasıyla beş yıl ağır hapis cezası verilmiştir. Kayseri ve İstanbul'daki cezaevlerinde bir süre kaldıktan sonra özgürlüğüne kavuşmuş ve ölümüne kadar emeklilik hayat yaşamıştır. Beden Terbiyesi Yüksek İstişare Heyeti yeliği ve Türkiye Millî Olimpiyat Komitesi Genel Sekreterliği görevinde de bulunan Hamza Osman Erkan, Fransızca bilmekteydi. 30 Ocak 1968'de İstanbul'da lmştir. Cenazesini, İstanbul Zincirlikuyu Mezarlığı'nda toprağa verilmiştir. Hamza Osman Erkan'ın, Fransa ve İşvire'de yayınlanan bazı gazetelerde "*Hamzat Őhaplı*" imzasıyla Kafkasya konusunda yazıları bulunduğu gibi, Türkiye'de de başta "*Resimli Tarih Mecmuası*" (1950-51) olmak üzere çeşitli dergi ve gazetelerde tarihi konularda makaleleri ve anıları yayımlanmıştır. Savaş anılarını içeren "*Bir Avuç Kahraman, İstanbul 1946*" adlı bir kitab da bulunmaktadır. Kazım ztrk, *Türk Parlamento Tarihi, TBMM X. Dönem, 1954-1957*, Cilt:II, Ankara 2000, s.568-569. Ayrıca bkz.: Sefer E. Berzeg, *Kafkas Diasporası'nda Edebiyatçılar ve Yazarlar Sözlüğü*, Samsun 1995.

* Bağdat, Mezopotamya anağının ortasında, Dicle Irmağının iki yakasında 33° 26' 18" kuzey enlemi ile 44° 23' 9" doğu boylam üzerinde ve Dicle'nin Fırat'a en çok (40 km) yaklaştığı noktada, geniş bir alüvyon ovas üzerinde yer alır. Bağdat'ta yazlar kuru ve çok sıcak, kişlar yumuşak ve serin geçer. Ortalama yağış yılda 130 mm dolayındadır. Daha geniş bilgi için bk.: "*Bağdat*", Türkiye Diyanet Vakfı İşlm Ansiklopedisi, Cilt:4, İstanbul 1991, s.425-442.

³¹ BCA, Fon Kodu: 490.01. Yer No: 53.209.1.1.

bir yönünün olmadığını ifade etmiştir. Irak'taki gazeteler de Türk heyetinin seyahatini bu şekilde yazmıştır. Bir anlamda, milletvekillerinin yapacağı seyahatin daha rahat ve dikkatleri çekmeden gerçekleşmesi için bu şekilde yazılması sağlanmıştır.³² Türk heyetinin böyle isteğinin var olduğu "notların" ikinci sayfasının ilk paragrafında yer alan "...ihtiyatı hiçbir vakit elden bırakmıyorduk" ifadesinden anlaşılabilir.

Türk heyetinde yer alan milletvekillerinin Bağdat'ta bulunan tanıdıklarının da misafirperverliği sayesinde seyahat çok rahat bir şekilde geçmiştir. Heyetin Bağdat'taki inceleme, gezi ve görüşmeleri Irak Hükümeti tarafından kontrol altında tutulmuş, Türkiye'de yetişmiş, Türkçe bilen Bağdat Polis Teşkilatı'nda görevli Şube Müdür Yardımcılarından Abdülhamid bunun için görevlendirilmiştir. Türk heyeti Bağdat'ta ziyaret etmiş olduğu her yerde hem bürokraside, hem de halk tarafından büyük bir sevinç, coşku ve "samimiyet" ile karşılanmıştır. Bu manzara karşısında Türk heyeti duygusal anlar yaşamıştır.

Irak Hükümeti, Türkiye'den gelen konuklarını Bağdat'ın ileri gelenleri ve halktan insanlarla tanıştırmak amacıyla "parlak bir çay ziyafeti" düzenlemiştir. Tarihi belirtilmeyen bir günde Bağdat Belediye Başkanı şehirdeki "eşraf" ve "rical"ın de bulunduğu bir akşam yemeği vermiştir. Ayrıca, Türk heyetinin Irak'a yapacağı seyahat önceden haber alındığı için, her yıl Hilâl-i Ahmer (Kızılay) yararına düzenlenmekte olan büyük "balo" ileri bir tarihe ertelenmiştir. Heyetin Bağdat'ta bulunduğu sırada bu etkinlik gerçekleştirilmiş, heyet Irak'ın bütün halk katmanlarının katıldığı "balo"da Türk milleti adına 10 sterlin yardımında bulunmuştur. Bu bağış önemli bir etki yapmıştır. Heyette bulunanlar bir başka gün ise Bağdat'ın önde gelen Şîi milletvekillerinden Benî temmim Aşireti Başkanı Hassanü's-süheyli tarafından verilen, İngiltere'nin Irak Büyükelçisi'nin de katıldığı "çölde bir bedevî yemeği" yemişlerdir.³³

Ziya Karamürsel ve arkadaşları Bağdat'ta on gün geçirdikten sonra, Basra'ya * 17 Şubat 1941'de hareket etmişlerdir. Türk heyeti Bağdat'ta olduğu gibi, Basra'da da dostane bir şekilde karşılanmış, misafir edilmiştir. Basra Valisi Salih Cebrin konuklarına yakın ilgi göstermiş, İran ve Yunanistan Konsoloslarının da hazır bulunduğu bir akşam yemeği

³² BCA, Fon Kodu: 490.01. Yer No: 53.209.1.1-2.

³³ BCA, Fon Kodu: 490.01. Yer No: 53.209.1.2.

* Bağdat'ın 420 km. güneydoğusunda, Dicle ile Fırat nehirlerinin birleştiği noktanın 50 km. güneybatısında yer alan Basra, Şattü'l-Arap suyunun kıyısında, Basra Körfezi'ne 55 kilometre uzaklıktadır. İklimi oldukça serttir. Kışları soğuk geçer, yaz aylarında ise şehirde kavurucu bir sıcaklık hüküm sürer. Soğuklar ancak kuzey rüzgârlarıyla hafifler, güney rüzgârları hafifler. Irak'ın ikinci büyük şehridir. 2003 verilerine göre nüfusu 2.600.000'dir. Halife Ömer tarafından ordugâh şehri olarak kurulmuştur. Uzun süre Osmanlıların idaresinde bulunan şehir I. Dünya Savaşı sırasında İngilizler tarafından işgal edilmiş, daha sonra ise Irak devletinin bir vilâyeti olmuştur. Bu konu hakkında daha geniş bilgi için bk.: Abdülhâlik Bakır-Yusuf Halaçoğlu, "Basra", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, Cilt:5, İstanbul 1992, s.108-114.

vermiştir. Basra Valisi Salih Cebrin yemekte bir konuşma yaparak, Türk-Arap ilişkileri, Türk milleti ve devleti hakkında övücü sözler sarfetmiştir.³⁴ Türk heyeti Basra'da bulunduğu sırada duygusal anlar da yaşanmıştır. Ziyafet sonrasında Ziya Karamürsel'in yanına gelen Bağdat eski Sağlık Müdürlüğü yapmış ve halen Basra Sağlık Müdürlüğü'nü yürütmekte olan Hüsnü Paşa, "...*Türk sayesinde ve Türk irfanı ile yetiştiğini ve bütün müstesibatının Türklere medyun olduğunu*" söyleyerek, Türkiye'nin kendisinin varlık nedeni olduğunu ifade etmiş ve hıçkırıklara boğulmuştur.³⁵ Bu olay notların yazarını o kadar etkilemiştir ki yaşananları yazmaktan geri duramamıştır.

Türk heyeti kendilerinin seyahat planı içerisinde de olduğu için, İran'ın Basra Konsolosu'nun tavsiyesi ile Şuayıp, Fav, Abadan ve Kuveyt'i görmeye karar vermiştir. Bu nedenle, heyet Şuayıp'taki* İngiliz Hava Kuvvetleri Karargâhı'nı 19 Şubat 1941'de ziyaret etmiştir. Karargâh sorumlusu Roth tarafından milletvekillerine bilgiler verilmiştir. Uçaklarla yapılan manevralar izlendikten, eğitimlerini tamamlamış yerli Irak askerlerinin gösterileri ve geçit resmi izlenmiştir. Türk heyetinin Basra'ya gelişini haber alan Basra Vis Konsülü Sarel, Ziya Karamürsel ve arkadaşlarına yakın ilgi göstermiş, onurlarına bir çay ziyafeti vermiş ve heyeti burada yaşayan İngiliz ailelerle tanıştırmıştır.³⁶ Böyle bir yakın ilginin oluşmasında İngiltere'nin II. Dünya Savaşı'nda Türkiye'yi yanına çekme isteğinin yattığı söylenebilir. Aksi takdirde, İngiltere ile Türkiye'nin ilişkilerinin bozuk ve kopma noktasında olması halinde Irak'ta Türk heyetine karşı İngiliz yöneticilerin bu denli iyi ilişki kurması mümkün değildir.

İran'ın Basra Konsolosu gerekli izni almış olduğundan, Basra ve Şuayıp'taki ziyaretlerinin ardından Ziya Karamürsel ve arkadaşları nehir ulaşımını kullanarak motorla Abadan'a* gitmiştir. Türk heyetini Abadan'ın Belediye Başkanı İsmail Râhimi ve Nahiye

³⁴ Bu konuşmanın metni Ziya Karamürsel tarafından el yazısıyla ve eski harflerle notların sonuna eklenmiştir. Bu konu hakkında daha geniş bilgi için bk.: BCA, Fon Kodu: 490.01. Yer No: 53.209.1.10.

³⁵ BCA, Fon Kodu: 490.01. Yer No: 53.209.1.2.

* Şuayıp, Irak'ın güneydoğu bölgesinde, Mezopotamya olarak bilinen kısmında, Dicle ırmağı üzerinde, Amarah ve Basra şehirleri arasında kalan sayısız yerleşim yerlerinden biridir. Bu konu hakkında daha geniş bilgi için bk.: http://harita.turkcebilgi.com/Irak_haritasi/18.04.2008.

³⁶ BCA, Fon Kodu: 490.01. Yer No: 53.209.1.2-3.

* Abadan, İran'ın bir şehridir. Huzistan eyaletinde, Basra Körfezi'nin kıyısında, Şattü'l-Arap'ta bir adada denizden 53 km kadar içeride yer alan Abadan, İsfahan'ın yaklaşık 402 km güneybatısındadır. Nüfusu bugün 315.000 civarındadır. İran'daki petrol yataklarından gelen boru hatlarının ulaştığı şehirde, dünyanın en büyük petrol arıtma tesislerinden biri kurulmuştur. Bir adet uluslararası havaalanının bulunduğu şehirde ayrıca 1939'da kurulan bir teknoloji enstitüsü yer almaktadır. 1047'de kurulan Abadan, 1908'de petrol bulunup bir yıl sonra da ilk rafineriler kurulmaya başlayınca kadar küçük bir kasaba olarak kalmıştır. İran'ın en işlek limanlarından biri olan Abadan, Osmanlı İmparatorluğu ile İran arasında sürekli bir tartışma konusu olmuştur. 1847'de yapılan Erzurum Antlaşması'yla İran'a bırakılmıştır. 1909'da Anglo Persian Oil Company, adayı kiralarak burada dünyanın en büyük rafinerilerinden birini kurmuştur. Bugün de dünyanın önde gelen petrol-enerji merkezlerinden biridir. Bu konu hakkında daha geniş bilgi için

Müdürü karşılamıştır. Elli bin nüfusu olan Abadan'da bazı yerler gezilmiş, incelemelerde bulunulmuştur. Bu yerler arasında İngilizlerin İran'da çıkan petroleri borularla taşıdıkları ve otuz yıl önce 150.000 sterlin harcayarak yapmış oldukları petrol tesisi ilk başta gelen yer olmuştur.³⁷

Abadan'da inceleme ve gezilerini tamamlayan Türk milletvekilleri buradan 19 Şubat 1941'de Fav* şehrine gitmiştir. O zaman için Fav'ın nüfusu altı bindir. Fav sahip olduğu stratejik ve jeo-stratejik önemi nedeniyle bütün ulaşımı idare eden bir konuma sahiptir. Burası liman şehri olduğu için, gemi iskelesinin genişliği ve yapılış tarzı Türk heyetinde şaşkınlık yaratmıştır. İskelenin genişliğini anlatmak için sekiz vapurun birden yanaşabildiği belirtilmiştir. İngilizlerin iskeleyi Hindistan'dan getirilen Pelesenk ağacından yaptıkları, emniyet ve güvenliğin bu sayede gerçekleştirildiği ifade edilmiştir.

Türk heyeti Abadan'da bir gün kaldıktan sonra 20 Şubat 1941'de Kuveyt'e* geçmiştir. Ziya Karamürsel Kuveyt hakkında da bazı bilgiler sunmuştur. Burada Kuveyt'in o sıralarda Hindistan'a dahil olduğunu belirtmiştir. Hindistan daha bağımsızlığına kavuşmadığı, İngiltere'nin denetimi altında ve 15 Ağustos 1947'de İngiltere'den bağımsız olduğu için, Kuveyt aslında İngiltere'nin denetimi altındadır. Bu nedenle, Kuveyt'in dış ve siyasî idaresi İngiltere'nin temsilcisi Miralay Gellowel'e, iç işlerinin ise Kral Şeyh Ahmedü'l-mübarekü's-sabah'a ait olduğu ifade edilmiştir. Türk heyetinin Kuveyt'e gidişi sırasında beraberlerinde İngilizlerin Basra İstihbarat Şefi Emmning de bulunmuştur. Otomobillerle yaklaşık dört saatte gidilmiştir. Türk heyeti şeyhi ziyaret etmek istemiş, ancak İngilizlerin bu duruma sıcak bakmaması nedeniyle gerçekleşmemiştir. Ziya Karamürsel ve arkadaşlarının Basra Körfezi'nde yer

bk.: Cevat Rüştü Gürsoy, "Abadan", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, Cilt:1, İstanbul 1988, s.6-7.

³⁷ BCA, Fon Kodu: 490.01. Yer No: 53.209.1.3.

* Irak'ın Basra Körfezi'ne yakın kısmında, Fırat ve Dicle'nin birleşmesinden sonra birlikte aktığı yerde bulunan Fav, stratejik öneme ve 29° 58' 33" kuzey, 48° 28' 27" doğu coğrafi koordinatlara sahiptir. Bk.: <http://www.maplandia.com/iraq/al-basrah/al-faw/21.04.2008>.

* Basra körfezi kıyısında, Irak ve Suudi Arabistan arasında yer alan Kuveyt şehri bugün için Kuveyt Devleti'nin başkentidir. Burada genelde kuru çöl iklimi yaşanır; yazları oldukça sıcak, kışlar ise kısa ve serindir. Ovalık alanlardan çöllerin bulunduğu ovalara doğru yükselti dalgalı biçimde artar. En alçak noktası Basra Körfezi'dir denizden yüksekliği 0 metredir. En yüksek noktası ise isimsiz bölgedir ve 306 metredir. Kuveyt'te yaşayanların gelir kaynakları; petrol, doğal gaz, balık ve karidestir. Kuveyt 18. yüzyıl başlarında Arabistan Yarımadasının iç kesimlerinden göç edenlerce kurulmuştur. Hindistan Yarımadası ve Doğu Afrika ile geniş ölçekli ticaret yapılmaktadır. Şehir uzun süre Kuveyt'in başlıca yerleşim yeri olmuştur. 1899 yılında İngiltere'nin kontrolüne giren Kuveyt'in, 19 Haziran 1961'de Kuveyt Devleti'nin İngilizler tarafından bağımsızlığının tanınmasının ardından ülkenin resmen başkenti olmuştur. Daha geniş bilgi için bk.: "Kuveyt", Anabritannica, İstanbul 1994, s.63-65.

alan İngiltere'nin Liman Genel Müdürlüğü'ne de uğradığı anlaşılmaktadır. İngilizlerin burasını genel müdürlük bünyesine aldıkları, başına albay rütbesine denk, bütün masrafları İngiltere'ye ait olan ve ayda 1000 sterlin maaş alan Wood'u görevlendirdikleri dile getirilmiştir. Ayrıca, bölgenin en yetkili kişisi pozisyonun da olduğu da notlara eklenmiştir.³⁸

Basra Körfezi'ndeki seyahatini tamamlayan Türk milletvekilleri tekrar Basra'ya dönmüştür. Basra Valisi Salih Cebrin, heyetin yeniden şehre gelmesi nedeniyle, 22 Şubat 1941'de akşamüzeri şehir kulübünde bir çay ziyafeti düzenlemiştir. Ziyafete Basra'da yaşayan her kesimden ve milletten insan katılmıştır. Irak'ta yazarın ifadesiyle “*yeni hayat*”ı kabul eden kadınlar, erkeler, ileri gelenler hep birlikte marşlar söylemişler, eğlenmişlerdir. Türk heyeti bütün masaları dolaşarak buradakilerle tanışmış, daha önce Türklere sadık kalmış, hiçbir zaman olay çıkarmamış şeyhlerle bir araya gelmiş, onlarla iyi ilişkiler kurmuştur. Türk milletvekillerinin geldiğini haber alan halk kulübün önüne toplanmış, Türk heyetinin çıkışında halk sevgi gösterisinde bulunmuş, hatta “*kapalı kadınlar bile peçeleri arasından sevinçli bakışlarla Türklere hakkındaki güzel hislerini izhara (göstermeye)*”³⁹ çalışmışlardır.

Türk milletvekilleri Basra'dan 23 Şubat 1941'de trenle yeniden Bağdat'a gelmiştir. Bağdat'ta bir gün dinlendikten sonra, ertesi gün yani 24 Şubat 1941'de Kral Faysal* ve Gazi'nin* mezarlarını ziyaret etmişlerdir. Bağdat'ta bulunan eş ve dostlara, yeni tanışılanlara, milletvekillerine v.b kartlarını bıraktıktan ve Türkiye'ye davet ettikten sonra Türk heyeti seyahatin “*...uyandırdığı hisler...*” içerisinde Bağdat'tan İstanbul'a hareket etmiştir.

³⁸ BCA, Fon Kodu: 490.01. Yer No: 53.209.1.3-4.

³⁹ BCA, Fon Kodu: 490.01. Yer No: 53.209.1.4.

* Kral I. Faysal, Taif'te 20 Mayıs 1885'te doğmuştur. Haşimî ailesinden Şerif Hüseyin'in oğludur. Hicaz Emiri olan babasının İngilizlerin desteğinde Osmanlı Devleti'ne karşı 5 Haziran 1916'da başlatılan Arap bağımsızlık hareketinde görev almıştır. 24-26 Nisan 1920'deki San-Remo Konferansı'nda Irak'ın İngiltere'nin mandası altına verilmesinin ardından 23 Ağustos 1921'de Irak Kralı olmuştur. İngiltere ile 30 Haziran 1930'da imzalamış olduğu antlaşma ile Irak'ın bağımsızlığını sağlamıştır. İsviçre'nin Bern şehrinde 8 Eylül 1933'te vefat eden Faysal'ın cenazesi Bağdat'a getirilerek defnedilmiştir. Daha geniş bilgi için bk.: Mustafa L. Bilge, “*Faysal I*”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, Cilt:12, İstanbul 1995, s.264-265.

* Kral Gazi, Irak Devleti'nin kurucu kralı olan Kral I. Faysal'ın oğludur. Kral I. Faysal'ın İsviçre'nin Bern şehrinde kalp sektesinden aniden ölmesinin ardından 1933 yılında tahta çıkmıştır. 1939 yılında trafik kazasında hayatını kaybetmiş, cenazesi Bağdat'a defnedilmiştir. Yerine 4 yaşındaki oğlu II. Faysal kral ilan edilmiştir. II. Kral Faysal ülkeyi 1958 yılına kadar ülkeyi yönetmiştir. Mustafa L. Bilge, “*Faysal II*”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, Cilt:12, İstanbul 1995, s.264-265.

Ziya Karamürsel “*Irak Seyahat Notları*”nın beşinci sayfasından itibaren, Irak hakkındaki incelemelerine, gözlemlerine ve izlenimlerine yer vermiştir. Bu nedenle, çalışmanın ikinci kısmında bu konular hakkındaki değerlendirmelere yer verilecektir. Seyahat notlarının bu kısmın hemen başında; Bağdat şehri hakkında bilgiler verilmiştir. Bağdat’ın Irak siyasetinin kaynağını teşkil ettiği, hem Osmanlı Devleti, hem de Türkiye Cumhuriyeti’nde Hukuk, Mülkiye ve Tıbbiye Mektepleri’nde yetiştirmiş olanların Irak’ın en aydın kesimini oluşturduğu, bunların iktidarı elde etmek için bir birleri ile rekabet halinde olduğu ifade edilmiştir. Bu yüzden Irak’ı yöneten arasında “...*nifak ve ütilaf*...”ın görüldüğü, aydınların çoğunluğunun İngiltere yanlısı olduğu belirtilmiştir. Türk heyetinin Bağdat’a ulaştığında Başbakanlık görevinden istifa eden Reşit Ali Geylani’nin Alman ve İtalya taraftarı olduğu, istifanın ardından Başbakan olan Talha Haşimî Paşa ile Geylani arasında anlaşmazlığın görüldüğü, Talha Haşimi Paşa’nın İngiltere yanlısı olduğu, aralarında zaman zaman şiddetli tartışmaların yaşandığı anlatılmıştır.⁴⁰

Türk milletvekilleri Irak seyahatlerini sürdürürken, İngiltere’nin Büyükelçisi Newton’un değiştiği, yerine Irak’ın bütün özelliklerini ve siyasetini çok yakından tanıyan Cornwallis’in atandığı, O’nun Irak’a gelişyle kabinenin değişebileceği, belki de İngiltere’nin Irak’ta bir darbe yapacağı öngörüsü dile getirilmiştir. Bu öngörü gerçekleşmiş, bazı subaylar öncülüğünde başlayan kısa süreli ayaklanma başarısız olmuş ve İngiltere Irak’ta yönetime yeniden egemen olmuştur. Ayrıca, Başbakanlığa Nuri Said Paşa, Cemil Meftavi ve Reşit Ali Geylani’den birinin getirilebileceği vurgulanmıştır. Ziya Karamürsel’in bu tahmini de doğru çıkmış, İngiltere ayaklanmanın ardından Nuri Said Paşa’yı Irak Başbakanlığına atanmasını sağlamıştır.

Irak’ta halkın orta tabakasında Alman propagandasının etkili olduğu, bu yüzden Alman yanlısı Raşid Ali Geylani’nin istifası gerçekleştiğinde, Bağdat’ta üniversite öğrencilerinin bir gösteri düzenlediği, seyahatleri boyunca halkın Hükümetten memnun olmadığını çekinmeden söylediği, Basra’da daha ziyade komünizm propagandasının etkili olduğu açıkça ortaya konulmuştur. Irak’ın askerlerinin görünüşte çok disiplinli olmalarına rağmen, II. Dünya Savaşı’na girebilecek güçte ve başarı kazanma kabiliyetinin olmadığı belirtildikten sonra, “*Tahmin ederim ki bu gün her hangi bir kuvvet Irak’a hücum etse Iraklılar ister istemez onlara belki de bilâ mukavemet (karşılık vermeksizin) teslim olacaklardır.*”⁴¹ denilmiştir.

Bazı Iraklı yöneticilerin Türk heyetine ihtiyatlı davranmalarına rağmen, onların aslında halkın bütününi temsil etmediği, halkın Türklere karşı çok daha fazla ilgi gösterdiğini, bu yüzden halkın bazı toplantılara alınmadığı, hatta Basra Valisi Salih Cebrin’in halkın sevgi gösterilerinde bulunmasına izin verdiği dile getirilmiştir.

⁴⁰ BCA, Fon Kodu: 490.01. Yer No: 53.209.1.5.

⁴¹ BCA, Fon Kodu: 490.01. Yer No: 53.209.1.5-6.

İngiltere'nin II. Dünya Savaşı'ndan galip çıkacağı, bir Arap Federasyonu oluşturacağı, buraları İngiliz nüfuzu altında Türkiye Cumhuriyeti'ne bağlayacağı tahmin edildiği için, her türlü ihtimali düşünerek, Türkiye'ye karşı ılımlı davranış sergilemeleri, "*Irak'ı ziyaret eden ilk Türk mebuslarına*" gösterilen ilginin nedeni olarak yorumlanmıştır. Bağdat'taki Arap şeyhlerinin, özellikle Benî Temmim Aşireti Reisi Hassanü's-sühey'l'in Türklere karşı iyi duygular içerisinde olmadığı, Basra'daki Sadun Aşireti'nin ise çok iyi duygular beslediği, bunun da Türkiye'nin Aceymî Paşa'yı desteklemesinden kaynaklandığı açıklanmıştır.⁴²

Ziya Karamürsel ekonomist olduğu için, Fransız iktisatçısı Say'dan alıntı yaparak "*İslâm devletleri idarî ve malî tesisatını birbirinden almışlardır.*" diyerek, Irak'ın Türkiye'den ayrılmasının ardından var olan kurumları koruduğunu, kanunları aynen yürürlükte bıraktığını, idare şeklini devam ettirdiğini vurgulamıştır. Bu durma bir örnek vererek, seçimin hâlâ iki dereceli olduğu, Türkiye'de daha önce olduğu gibi, her yirmi bin kişiye bir milletvekilinin seçildiği dile getirilmiştir. Irak'ta seçimlerin dört yılda bir yapıldığı, ancak istikrarsızlık nedeniyle hiçbir zaman bu sürenin doldurulmadığı ifade edilmiştir. Daha önce Osmanlı Devleti'nde olduğu gibi, Irak'ta yirmi kişilik Ayan Meclisi üyelerinin Devlet Başkanı tarafından atandığı da ilave edilmiştir.

"*Irak Seyahat Notları*"nın yedinci sayfasında; Irak'ta her hangi bir siyasî partinin olmadığı açıklandıktan sonra, Irak'ın ekonomik ve sosyal durumu hakkında bazı değerlendirmelere yer verilmiştir. Irak'ın sahip olduğu ekonomik potansiyeline bakılarak, geleceğinin parlak olduğu dile getirilmiştir. Ancak, Irak'ın ekonomik değerlerinin Yahudilerin denetimi altında olduğu, Türkiye'den göç etmiş olan Ermenilerin de ekonomik hayatta etkinleştikleri, orta tabakanın ancak kendini idare edebildiği ve alt tabakanın ise sefalet içinde yaşadığı dile getirilmiştir. Ülkede Basra'nın geniş hurma bahçelerine sahip olanların ekonomik durumlarının gayet iyi olduğu da ifade edilmiştir. Irak'ın genel 1941 yılı genel bütçesinin 6 milyon sterlin olduğu, 2 milyon sterlinlik gaz geliri ile toplam 8 milyon sterline ulaştığı göz önüne serilmiştir. Irak'ın toplam nüfusunun 5 milyon olduğu, bu nüfusun büyük bir kısmının Şiilerden, diğer bir kısmını ise Sünnî Arap ve Kürtlerden oluştuğu dile getirilmiştir. Irak seçimlerinde Sünnîler ile Kürtlerin birleşerek çoğunluğu elde ettikleri de notlara eklenmiştir.⁴³ Ancak, Irak'ın toplum yapısı ve nüfusu hakkında bilgi verilirken, burada yer alan diğer toplumlardan, örneğin Türkler(Türkmenler)den, az da olsa Nasturilerden, Keldanilerden bahsedilmemiştir. Bu nedenle, Türkiye'nin bu süreçteki Irak politikasında Türkmenlerin önemli bir yer işgal etmediği ya da gündeme getirilmek istenmediği söylenebilir.

Irak'ın ekonomik ve sosyal durumu hakkında değerlendirmelerin yapıldığı kısmın devamında; Bağdat ve Basra şehirleri ile ilgili bilgilere de yer verilmiştir. Bağdat Belediyesi'nin toplam gelirinin 200 bin sterlin civarında olduğu, bu para ile Bağdat

⁴² BCA, Fon Kodu: 490.01. Yer No: 53.209.1.6.

⁴³ BCA, Fon Kodu: 490.01. Yer No: 53.209.1.7.

Belediyesi'nin iyi bir hizmet sunduğu, yolların asfalt hale getirildiği, en büyük caddesinin Şariü'r-reşid olduğu, halkı güneşten ve yağmurdan korumak amacıyla, eski İstanbul direkleri arasına benzetilerek sokakların yapıldığı belirtilmiştir. Basra'nın 120 bin nüfusu barındırdığı, vilâyet dahilinde 10 milyon hurma ağacının bulunduğu, bunun 7,5 milyonunun Ebü'l-hasip kazası dahilinde olduğu, bir ağacın 100 kilodan fazla hurma verdiği, bu yüzden Basra'dan yılda 1 milyon sterlinlik hurma ihracatının yapıldığı, Basra ile Fav şehri arasında küçük-büyük 120 bin kanalın bulunduğu, medcezir (gel-git) ve bu kanallar sayesinde masrafsız olarak sulamaların gerçekleştiği, İngilizlerin Basra'ya 1,5 milyon harcayarak Avrupa'da örneği olmayan bir otel yaptıkları anlatılmıştır.⁴⁴

“*Irak Seyahat Notları*”nın Türkiye'ye dönüş sürecinde yaşananlar ve izlenimler kısmında yani üçüncü kısmında; Türk heyetinin Musul ve Kerkük seyahatleri hakkında bilgiler verilmiştir. Musul'a* varışında Türk heyetini Musul Valisi, Belediye Başkanı, Türkiye'nin Musul Konsolosu ve şehrin ileri gelenlerinin karşıladığı, şehrin daha öncesine göre çok değiştiği ve geliştiği, Musul Belediyesi'nin 80 bin sterlinlik bir gelire sahip olduğu, bu nedenle yeni caddelerin açılmış, parkların yapılmış ve şehrin çehresinin değiştiği ifade edilmiştir. Türk milletvekillerinin Musul'da görüşmeyi planladıkları bazı kişilerle bir araya gelmesine izin verilmediği, sınırlı sayıda görüşülen kişilerin “*samimiyetinden*” şüphe edilmesi gerektiği, Türk heyetinin Musul'a geleceği önceden halka haber verilmediğinden, verilmek istenilmediğinden, orada kalman iki saatlik süre içerisinde halk ile temas kurulamadığı, onların düşüncelerin öğrenilemediği ortaya konulmuştur.⁴⁶

Kerkük'te* Türkiye'ye ve Türklere karşı büyük bir yakınlık ve sevgi olduğu, bundan dolayı orada yaşayan Türklere karşı Irak Hükûmeti'nin, dolayısıyla İngilizlerin

⁴⁴ BCA, Fon Kodu: 490.01. Yer No: 53.209.1.7-8.

* Musul; Basra Körfezi'nin bitiş noktasından başlayarak, güneydoğu-kuzeybatı yönüne uzanan bir alanı içine alan, Fırat-Dicle havzası ya da Mezopotamya adı verilen bölgenin önemli yerleşim yerlerinden biridir. Musul, Türkiye'den doğarak Basra Körfezi'nde denize dökülen Dicle ırmağının sağında yer alan, Bağdat'tan sonra ikinci büyük ve stratejik öneme sahip bir şehirdir. Musul, 34° 15 ve 37° 15 kuzey meridyenleri arasında yer almaktadır. Musul'da yıllık ortalama yağış 390.8 mm'dir ve yağışın düşme zamanı, Akdeniz kıyılarındaki gibi, kış mevsimine rastlamaktadır. Bu konu hakkında daha geniş bilgi için bkz: Tahir Kodan, a.g.e., s. 32-34.; Ayrıca, “*Musul*”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, Cilt:31, İstanbul 2006, s.361-368.

⁴⁶ BCA, Fon Kodu: 490.01. Yer No: 53.209.1.8.

* Tarihi süreçte değişik adlarla anılan Kerkük, Irak'ın kuzeyinin doğusunda, Zağros Dağlarının eteklerinde, deniz seviyesinden 310 m. yükseklikte kurulmuş bir şehirdir. Irak'taki Türklerin en önemli şehirlerinden olan Kerkük Musul'a 140 km., Bağdat'a ise 248 km. uzaklıktadır. Asur Hükümdarı “*Sarmabal'ın Şehri*” anlamındaki kerh suluh (kerh:şehir) pek çok siyasi organizasyonun yönetimi altına girdikten sonra 1516 yılında Osmanlıların yönetimine girmiştir. Mondros Mütarekesi'nden sonra Musul Vilayeti içerisinde bir sancak merkezi konumunda olan Kerkük İngilizler tarafından işgal edilmiş, Türkiye Misâk-ı Millî içerisinde olan bu yeri Lozan görüşmeleri ve sonraki süreçte alamamış, 5 Haziran 1926 Ankara Antlaşması'yla İngiltere'nin mandası altındaki Irak'a bırakılmıştır. 1957 yılından günümüze kadar gelen süreç içerisinde Irak

baskıcı bir politika takip ettiği, örnek verilerek anlatılmıştır. Özellikle, Türkiye’de “*Türk irfanı ile yetişmiş*” olan ve Irak Erkân-ı Harbiye Reisi olan Emin Zeki Paşa’nın bu yapılanların ve politikanın baş sorumlusu olduğu üzerinde durulmuştur. Ayrıca, Emin Zeki Paşa hakkında kısa bilgiler verilmiş, O’nun hapse attırılmış olduğu Süleyman Hikmet Bey’in içinde bulunduğu durum Türk Dışişlerinin dikkatine sunulmuş,⁴⁷ “*Irak Seyahat Notları*”na son verilmiştir.

C- ZİYA KARAMÜRSEL’İN IRAK SEYAHAT NOTLARI

5.3.1941

Bu kış tatilinden istifade ederek Bağdada bir seyahat icrasını arzu etmişim. Yüksek delâletlerle bu husustaki müsaadeyi istihal etmekteyim üzerine bu arzumu bazı arkadaşlara da hususî surette açmışım. Onlar da seyahate iştirak arzusunu göstermişlerdi.

İstanbuldan ayrılmadan evvel Hamza Osman Erkan, Irak Hükûmetinin bizi misafir olarak davet ettiğini gerek Hariciye, gerek Dahiliye Vekâletinden bildirdiğini ve bana da tebliğ etmelerini söylediklerini telefonla beyan etti. Bunun sebep ve mahiyetini anlamamakla beraber seyahate hazırlandım ve nihayet şeb* arkadaş 3 şubatta yola çıktık.

6 şubatta bağdada muvazalet ettik. İstasyonda bir çok zatlar tarafından büyük bir samimiyetle istikbal edildik. Bunlar arasında eski vekillerden, ayan ve mebusandan bazıları da bulunuyordu.

Otele gider gitmez ziyaretçiler çoğaldı. Bunların hemen hepsi de Türkiyede okumuş, yetişmiş, hizmet etmiş kimselerdi. Mükemmel Tütçe* konuşuyorlardı. O kadarki yabancı bir memlekette bulunduğumu adeta unutmuştum.

Sefirimizle görüştikten, sonra icrası zaruri olan bazı ziyaretleri yaptık. Bütün temas ettiğimiz zatlara ve gazetecilere seyahatimizin sırf hususî ve şahsî mahiyette olduğunu ve hiç bir kaydı resmiye istinad etmediğini söylemiş idik. Gazeteciler de bu suretle yazdı. Bağdatta arkadaşlarımdan bazılarının tanıdıkları

iktidarları tarafından Türklerin yerleşim bölgelerinin idari şekilleri değiştirilerek, bölgenin demografik yapısının bozulmasına çalışılmıştır. Bu konu hakkında daha geniş bilgi için bkz.: J. H. Kramers, “*Kerkük*”, İslâm Ansiklopedisi, Cilt:VI, İstanbul 1993, s.589-591.; <http://tr.wikipedia.org/wiki/Kerkük/17.04.2008>.

⁴⁷ BCA, Fon Kodu: 490.01. Yer No: 53.209.1.8-9.

* Bu çalışmada; “*Ziya Karamürsel’in Irak Seyahat Notları*”nın ilk haliyle yayınlanması düşünüldüğünden, notların yazımı sırasında yapılan yazım yanlışlıkları “*” işareti kullanılarak, düzeltilme yoluna gidilmiş, metnin altında, dipnotlarda bazı açıklamalarda bulunmuş ve yanlışlığın nedeni açıklanmaya çalışılmıştır. Örneğin, yazım sırasında “beş” ifadesi yanlışlıkla “şeb” olarak yazılmıştır.

* “Türkçe” yanlışlıkla “Tütçe” yazılmıştır.

zatlar bizleri hemen hemen hususî yemek ve çaya her gün davet ettiler. Bize Polis Şube müdür muavinlerinden Abdülhamid namında bir zatı rehber olarak terfîk eylediler ve nevima temaslarımızı kontrol altında bulundurdular. Bu zat bizde yetişmiş, eski bir zabıt idi. Fakat şurasını da arz edeyim ki bu zatın, hüviyetini saklamaksızın kendisini bize takdim etmesini samimî karşıladık ve bize rehberlik ettiği müddetçe samimiyeti ihlâl edecek mahiyette hiç bir tavru hareketini görmedik. Temas ettiğimiz bütün Iraklılar* tarafından gösterilen alâka ve sarfedilen muhabbetkâr cümleler bizleri mütehassislemeyle beraber bunların mahiyetini daima ihtiyatla telakki etmiş idik. Mahaza, bunların bir kısmının tavru vaziyetlerinde hakiki bir samimiyet mündemiç olduğuna delalet eden davranışlarla da karşılaşmışızdır.

Bağdatta Hükümet eşraf ve yurttaşlarla tanışmak maksadile (Sayfa 2) parlak bir çay ziyafeti verdi. Bu çay toplantısı samimî bir hava içinde geçti. Şehremaneti Bağdadin rical ve eşrafının da bulunduğu bir akşam ziyafetine bizleri davet etti, bu da çok parlak oldu. Bağdatta senede bir (Hilâliahmer) menfaatine büyük bir balo verilmiş. Bunun icrası gününü bizler için tehir etmişler. Memleketin her sınıf halkından mürekkep olan bu baloya gitmek zarurîyeti karşısında kaldık. Hilâliahmere de on Sterlinden ibaret bir teberrüde bulduk. Bu teberrü iyi bir tesir yaptı. Bağdadin en mühim Şîu mebuslarından Benitemmim aşireti reisi Haşşanüsühyl çölde bir bedevi yemeği yemekliğimizi musirren rica etti. Reddedemedik. Orada İngiliz sefiri de vardı. Bir çok rical ve ekâbir de bulunuyordu. Onlarla bittabi temas ettik. İhtiyatı hiç bir vakit elden bırakmayorduk.*

Bağdattan 17 şubatta Basraya hareket ettik. Basrada gösterilen alaka, Bağdatta daha samimî bir mahiyet arz ediyordu. Mutasarrıf (vali) Salih Cebrin gösterdiği yüksek alâka ve misafirperverlik bizleri cidden mütehassis etti. Muvasaletimiz akşamı verilen ziyafette İran ve Yunan konsoloslarile Basra eşrafından bir çok zatlar vardı. Mutasarrıfın söylediği nutkun suretini bağı olarak takdim ediyorum. Bu ziyafetten sonra Bağdat sihiye reisliğinde bulunmuş ve elyevm Basra sihiye müdürlüğünü ifa etmekte bulunan Hüsnü paşa namında bir zat yanıma geldi. Kendisinin Türk sayesinde ve Türk irfanile yetiştiğini ve bütün müktesibatın Türklere medyun olduğunu, Türkiye kendisinin velinimetini bulduğunu ağıya ağıya ve içini çeke çeke beyan etmiştir. Bu vaziyetin samimiyetinden şüphe etmek imkanı yoktu. Bu hadise beni o kadar mütehassis etti ki burada arz etmekten kendimi alamıyorum.*

Basradaki İran Konsolosu Şadabat paktını imza eden Fahiminin biraderidir. Abadanı görmekliğimiz arzusunu izhar etti. Şuayıp daki tayyare karargâhını, Favı ve Küveyiti* de ziyaret etmekliğimizi teklif ettiler. Esasen buralarını görmeği bizler de çok arzu ediyorduk.

* Metnin bu kısmında yazım yanlış yapılmış, "Iraklılar" ifadesi "Irakalılar" olarak yazılmıştır.

* "Bırakmıyorduk" ifadesi yanlışlıkla "bırakmayorduk" şeklinde yazılmıştır.

* "Alamıyorum" ifadesi yanlışlıkla "alamıyorum" şeklinde yazılmıştır.

* "Kuveyt" ismi "Küveyit" olarak yanlışlıkla yazılmıştır.

Ertesi günü (19 şubat) Şuayıpdaki İngiliz tayyare karargâhını ziyaret ettik. Onun zabiti yüzbaşı Rot'un babası ve büyük babası Kırım* ve Mısır muharebelerinde Osmanlı hizmetinde bulunmuş, bizleri çok samimî bir surette karşıladı ve bizzat refakât etmek suretile her tarafı dolaştırdı. Ve tayyarelerle yapılan enteresan bazı manevraları temaşa ettik. Yerlilerden talim görmüş (Sayfa 3) olan askerlere ufak mahiyette bir heçit* resmi ve talim de icra ettirdi. Yerlilerin gösterdiği intizam takdire şayan idi.

Basra vis konsülü Sarel de bir çay verdi. Bu zatın büyük pederi Abdülhamidin hususî doktoru imiş. Bu çayda Basrada bulunan bir çok İngiliz aileleri ile tanıştık. Hepsî de Türklere karşı çok samimî hisler izhar ediyorlardı. Şurasını tekrar edeyimki her görüştüğümüze birer vesile bularak bu seyahati alelade bir turist gibi yaptığımızı ve şahsî bir teşebbüsün semeresi olan bu seyahatten çok memnun ve mütehassis olduğumuzu ifade ediyor idik.

Daha ertesi günü otelin Önünden bir môtöre binerek Abadana gittik. İran konsülü Hükûmetinden bu hususta lâzım gelen müsaadeyi almış idi. Bu beldenin Nahiye Müdürü ve Belediye Reisi olan İsmail Rahimî bizleri karşıladı. Şehirde otomobille bir cevelan yaptık. Abadanın 50 bin nüfusu vardır. Buradaki petrol tesisatı mühimdir. Otuz sene evvel İranda çıkan petroleri buraya borularla nakletmek ve burada lâzım gelen tesisatı yapmak için İngilizler 150 milyon altın Sterlin sarfetmişlerdir. Oradan Fova* gittik. Bütün münakalatı idare eden bu merkezin ehemmiyetini arza lüzum görmem. İskelenin vüsati ve tarzı inşasındaki ihtimam zikre şayan bir mahiyettedir. Bu ehemmiyet ve vüsati tebarüz ettirmek için Hindistanın (Demir ağaç) denilen Pelesenk ağacından beş bin kadem tulünde yapılan iskeleye, uzunluğuna olarak sekiz vapurun birden yanaşmakta olduğunu arzetmek kâfidir. Buranın nüfusu ise altı binden ibarettir. Orada bizlere aid bazı eşyaları da nakle müheyya bir halde gördük.

Daha ertesi günü (20 şubat) refakatimizde Basra istihbarat şefi Emming olduğu halde Küveyite gittik. Burası malûmu âlileri olduğu üzere Hindistana aittir. Basradan otomobille dört buçük* saatte gidiliyor. Halbuki yaya olarak tabii çöl şeraitine göre yürümek suretile 10 günde gidiliyormuş.

Burasını bütün haricî ve siyasî idaresi İngilizlerin mümessili olan miralay Gellowel'e ait ve dahili işlerde oranın kralı mahiyetinde olan şeyh Ahmedülmübareküssabaha raci bulunuyor. Şeyhi ziyaret arzu ediyorduk, fakat İngilizleri pek arzu etmediklerini hissetmekliğimiz üzerine vaz geçtik. Kart verelim dedik. Bize bırakınız biz gönderelim dediler. Binaenaleyh bundan da vaz geçtik.

* "Kırım" adı yanlış bir şekilde "Kırım" olarak yazılmıştır.

* "Geçit" kelimesi yanlışlıkla "heçit" şeklinde yazılmıştır.

* "Fav" şehrinin ismi yanlışlıkla "fov" şeklinde yazılmıştır.

* "buçuk" kelimesi "büçük" olarak yazılmıştır.

Basrada İngilterenin umum liman müdürü namı altında büyük bir mümessili **(Sayfa 4)** vardır. Oranın en nafiz siyasî bir şahsiyetidir. İsmi Wotd'dur. Bir miralay mütekaiddir. Bütün masrafları hükûmete aid olduktan başka şehri bin Sterlin maaş aldığını söylediler. Onu da ziyaret etmek zarureti hissettik. Bizi büyük bir sempati ile karşıladı.

Daha ertesi günü (22 şubat) Bağdada avdet etmeden evvel akşam üzeri mutasarrıf klüpte bir çay hazırlamış. Klübün kapısında iki Irak bayrağı arasın da, yirmi gündenberi mahrum kaldığımız şanlı bayrağımızı görmek ruhumuzda hahikî bir sevinç ve nişatuyandırdı. Gözlerimizi nurlandırdı. Klübe girdiğimizde Basranın her milletten ileri gelenlerini, yeni hayatı kabul eden bir kısım kadınlarla beraber orada bulduk. Basrada İstiklâl marşımızın notası olmadığından, bir taraftan orkestra Irak marşını çalıyor, diğer taraftan da klüpteki halk bütün sevinçli nazarlarıyla bizleri istikbal ediyordu. Bizler için hazırlanan çay masasında bir az tevekküfan sonra mevcut zevatin masalarına ayrı ayrı giderek kendileriyle tanıştık. Ondan sonra da mevcut bedevî şeyhlerle temasa geçerek samimî ve mütekabil ifadelerle hissiyatımızı teati ettik. Bunlar evvelce de Türklere sadık kalmış ve hiç bir vakit hadise çıkarmamış muti şeyhlerdendir. Temaslarımızın, tasavvurumuzun fevkinde ehemmiyetle karşılandığını adeta yüzlerinden okuyorduk. Şeyhlere söylediğim muhabbetkâr ifadeleri, bize tercümenlık* eden Ebülhasib kaymakamı daha parlak cümleler ilave ederek anlatıyordu. Buradan ayrıldıığımız zaman kapının önünde bir çok halk toplanmış, Türk mebuslarını görmek arzusunu izhar ediyorlardı. Netekim bir az sonra istasyona gittiğimizde aynı manzara ile karşılaştık. Kapalı kadınlar bile peçeleri arasından sevinçli bakışlarla Türkler hakkındaki güzel hislerini izhara çalışıyorlardı.

Bağdada muvasalatımızda o gün istirahat ettik. Bir gün sonra da (24 şubat) müteveffa Feysalın ve Gazinin kabirlerini ziyaret ettikten ve lâzım gelenlere veda kartlarını bıraktıktan sonra İstanbula müteveccihen hareket ettik. Bağdat ve Basra seyahatimizin bizlerde uyandırdığı hisler çok derindir. Bu seyahatimizden aldığımız intibalar pek şümulüdür. Şimdi müsaadenizi Irak hakkındaki şahsî tedkikat, müşahadat ve intibaatımı arza başlıyorum.

(Sayfa 5) Takriben dört yüz bin nüfusu ihtiva eden Bağdat şehri bu gün Irak siyasetinin kaynağını teşkil etmektedir. Bizim eski mülâzimlerimizle Hukuk, Mülkiye ve Tıbbiye mekteblerinin yetiştirmeleri Irakın en münevver tabakasını teşkil etmektedirler ve bunlar mevkii iktidarı elde etmek için bir birlerine rakip mahiyettedirler. Siyasî vaziyette istikrar yoktur. Bundan dolayı kabine de sık sık tebeddül vaki olmaktadır. Bunun neticesi olarak da Irak ricali arasında mütamadî bir nifak ve ihtilâf mevcuttur. Münevverlerin

* "tercumanlık" ifadesi "tercümenlık" şeklinde yanlış yazılmıştır.

ekserisi İngiliz taraftarlarıdır; Maahaza aksi siyaset ve kanaati taşıyanlar da vardır. Biz Bağdada gitmek üzere iken kabine değişmiş idi. Düşen kabinenin başında bulunan Reşit Ali Geylânî'nin de Alman ve İtalyan taraftarı olduğunu ve kabineden istifa ettiği zaman vasiyülmelike gönderdiği istifanamenin bu ciheti telmih edecek şekilde bulunduğunu söylüyorlar. Biz Basrada iken Irakın ileri gelenleri, yeni Başvekil Talha Haşimî Paşa ile diğer memleket ricalini bir arada toplamağa ve bu suretle aralarında bir ahenk vücude* getirmeğe teşebbüs etmişler ve Reşid Ali Geylânîyi de davet etmişler. Zorla bu toplantıya iştirak eden Raşid Alinin Talha Paşa ile yaptığı şiddetli münakaşalar neticesinde başı açık olarak dışarı fırladığını ve orada bulunan otomobiline binmeyerek ah vatan, ah vatan diye bağıra bağıra hurmalıklar arasında iki saat beyhuş bir surette dolaştıktan sonra hanesine perişan bir halde avdet ettiğini haber aldım. Bu hadise de mevcut ihtilâfın bariz bir delilidir ve aralarındaki ahenksizliğin neticesidir. Biz orada iken Irak İngiliz sefiri Nevton değişmişti. Yerine tayin edilen ve Irakın bütün hususiyet ve siyasetini yakından tanıyan Kornvalis'in muvasalatinde kabinenin değişmek ihtimali vardır. Belki de bir kudeta yapılacaktır. Başvekaletle ya Nuri Said Paşanın veya Cemil Meftavinin veyahutta Reşidülgeylaninin gelmesi melhuzdur. İngilizlerin buna bigane kelmek ihtimali vardır. Orta tabaka üzerinde Alman propogandası caridir. Netekim Alman taraftarı olduğu söylenen Reşidülgeylânî mevki iktidardan çekildiği gün Bağdadın bazı üniversite talebesi nümayiş yapmışlar. Halk Hükûmetten memnun olmadığını vesile buldukça söylemekten çekinmiyordu. Kominizim propogandası da vardır. Basrada bu propogandanın daha fazla olduğunu söylediler. Göründüğüne göre, Irak halkı askerlerinin zahiri intizamına rağmen harbe girecek (Sayfa 6) kabiliyette değildir. Tahmin ederimki bu gün herhangi bir kuvvet Iraka hücum etse Iraklılar ister istemez onlara belki de bilâ mukavemet teslim olacaklardır. Şurasını da arzedeğim ki Irak halkının diğer milletlere nazaran Türklere karşı olan temayülâtı ve ihlâsı fazladır. Bir kısım ricalin bizlere karşı gösterdikleri samimiyetteki ihtiyatını halka teşmil etmemekteyim. Bağdatta ve bilhassa Basrada halk kütlesi Türklere karşı çok alaka gösterdiler. Sokaklarda bizleri tanıyınca durup durup mütebessim çehrelerle bizlere tahassüsâtını ifham edecek jestler yaptılar. Bağdatta bazı defa halkı toplantıdan menettiklerini de işitmişizdir. Fakat Basra mutasarrıfı Salih Cebir hiç çekinmeden halkın bize karşı olan temayülâtının izharını âdeta teshil edecek surette müsaadekâr bir vaziyet almıştır.

Irakı ziyaret eden ilk Türk mebuslarına karşı gösterilen alâkayı ve her vesileden bilistifade -kısmen çalı de olsa- izhar eyledikleri muhabbet ve muhalesetlerini bendeniz şuna atfetmekteyim: Bu harp İngilizlerin muzafferiyeti ile nihayet bulursa -ki elbette beklenen bu netice hasil olacaktır- İngilterenin bir Arap konfederasyonu vücude*

* "vucuda" kelimesi yanlışlıkla "vücade" şeklinde yazılmıştır.

* "vücade" kelimesi "yazım hatası nedeniyle "vücade" şeklinde yazılmıştır.

getireceği ve bunları İngiliz nüfusu* altında Türkiye Cumhuriyetine bağlıyacağını tahmin ediyorlar ve her türlü ihtimalâta binaen Türkiyeye karşı izharı muhalesat ediyorlar. Fakat Türkün en mümtaz vasıflarından biri de ihtiyat olduğu için bu muhalesatı da bittabi kaydı ihtiyatla telakki etmek icabeder.

Bağdat şeyhlerini ve bilhassa bizi çadırına davet eden Benitemmim aşiretinin reisi Hasanüssüheyli Türklere karşı pek te sadık addedemem, fakat Basradaki Saduun aşireti Türklere karşı gayet samimidirler. Bu aşiretin erkânı Aceymi paşanın amcazadeleridir. Aceymi paşaya yapılan lûtuftâr himayemizden dolayı bizlere minnettardırlar.

Esasen Fransız iktisadçısı (Say) ın dediği gibi İslam devletleri idarî ve malî tesisatını birbirlerinden almışlardır. Bu itibarla Irak Türkiyeden ayrıldığı zaman mevcut tesisatı muhafaza, kanunları aynen ipka etmiş ve teşkilâtını da aynen idame eylemiştir. Hattâ intihabı bile iki derecede yapmakta ve Türkiyede evvelce olduğu gibi yirmi binde bir mebus intihab ettirmektedir. Mevcud mebusların adedi yüz on sekiz dir. Mebusluk devresi yine bizde olduğu gibi dört senedir. Fakat hiçbir vakit dört sene ikmal edilmemiştir. Devre (Sayfa 7) bitmeden daima/intihab teccid edilmekte bulunmuştur. Bizde ayan lâvedilmeden mukaddem tatbik edildiği veçhile, Irakta yirmi kişiden ibaret olan Ayanazası da Devlet reisi tarafından tayin olunmaktadır. Irakta parti yoktur. Irakın istikbali çok parlaktır. Memleketin iktisadî istidadı mühimdir. Fakat servetin mühim bir kısmını museviler topluyorlar. Bizden tehcir edilen bazı Ermeniler de orada ticarî mevki sahibi olmuşlardır. Orta tabaka mutavassıt bir surette geçinmekte ve aşağı tabaka sefalet içinde yuvarlanmaktadır. Basradaki vasi hurma bahçelerine sahip olanların serveti mühim bir yekûn teşkil eder. Meselâ Basra Gümrük müdürünün Şattularab sahilindeki kâşanesinde yüz elli yatak mevcuttur. Bu yataklar akraba ve taallukatının her birine mahsustur. Bunlar istedikleri vakit oraya gelmekte, yataklarına sahip olmakta ve günlerce gümrük müdürünün misafiri olarak kalmaktadırlar.

Irakın umumî bütçesi altı milyon Sterlindir, iki milyon sterlin de gaz hissesi ve para şanjının farkı olarak elde ediliyor. Bağdat belediyesinin varidatı ise iki yüz kusura Sterlinden ibarettir. Tayyarat olarak ta (varidatın gayri mukannene) otuz bin Sterlin elde edilmektedir. Bu para ile Bağdadin Belediyesi hakiki bir faaliyet gösteriyor. Yollar asfalttır. Antretiyene itina olunmaktadır. En büyük caddesi Şariürreşittir ki İstanbulun evvelki Direk İlerarası gibi kenarları sütunlarla mücehhez olup tretuvarın üzerleri binaların çıkıntılarile örtülmüştür. Bu itibarla halk güneşten ve yağmurdan masun olarak yollarına devam etmektedirler.

* Burada "nüfuzu" kelimesinin kullanılmak istenildiği anlaşılmaktadır. Yazım yanlışlığı yapılmıştır.

Beş milyon nüfusu olan Irakın bir kısmı mühimmi Şiidir. Diğer kısmı da Sünni Arap ve Kürtlerden müteşekkildir. Şiilere karşı Sünnilerle Kürtler birleşmek suretile intihabda ekseriyeti temin ediyorlar.

Yüz yirmi bin nüfusu olan Basra mutasarrıflığı (Vilâyet) dahilinde 10 milyon hurma ağacı vardır. Bunun yedi buçuk* milyonu Ebülhasip kazası dahilindedir. Bi(r) ağaç yüz kilodan iki yüz kiloya kadar hurma vermektedir. Basradan , senede bir milyon Sterlinlik ihracat vaki olmaktadır. Basra ile Fav arasında ufak, büyük yüz yirmi bin kanal vardır ki bu kanallar- vastasile ve meddücezirden istifade olunmak suretile iska hususu suhuletle masrafsızca vuku bulmaktadır. Basrada bir buçuk milyon Sterlin sarfile İngilizler tarafından yapılan elli odalı bir otal* Avrupada emsaline tesadüf edilmeyecek (Sayfa 8) mükemmeliyeti haizdir. Yukarı kattaki dehlizin yüz kır(k) altı metre uzunluğunda olduğunu arzderesem büyüklüğü hakkında da bir fikir hasıl edilmiş olur.

Avdette Musula uğradık. Mutasarrıf, Belediye Reisi bazı eşraf ile Konsolosumuz tarafından istikbal edildik ve şehirde otomobillerle bir cevelan yaptık. Burası evvelce görenlerin tanımayacakları surette umran kesbetmiştir. Seksen bin Sterlinden ibaret olan Belediye varidatı müteaddit parklar yapılmış, caddeler açılmış ve şehirde başka bir manzara hasıl eylemiştir. Nüfusu yüz yirmi bine baliğ olmuştur. Musulda çok zatlarla görüşemedik. Çünkü müsait değildi. Fakat görüştüğümüz mahdut zatların tavru hareketleri, Musul ricalinin gösterdikleri samimiyetin daha çok ihtiyatla telakki edilmesi lâzım geleceği kanaatini bende hasıl etmiştir. Mahaza orada kaldığımız iki saat zarfında halk tabakası ile temas edemediğimizden ve halka da oraya muvasalatımızı bildirmediklerinden bunların bizlere karşı olan temayülât derecesini anlamağa imkân bulamadım.

Kerkükte hemen kamilen Türklere karşı büyük bir samimiyet ve muhalesat perverde edilmektedir. Bundan dolayı oradaki halk şiddetli bir tazyik altındadır. Ufak bir misal olarak şu bir iki hadiseyi arzedeabilirim.

İran veliahdının izdivacı münasbetile Riyaseti Âlilerinde olarak buradan giden heyete ve yanlarındaki Türk askerlerine Kerkük hududunda istikbal yapmak isteyen bir kısım halk dehşetli tazyika maruz kalmış, bazıları tevkif edilerek hapsolunmuşlardır. İstanbulda Harbiye mektebinde tahsilde bulunan oğluna bu tezahur hakkında mektup yazan Hızır Lûtfi namındaki bir zatın bu mektubu ele geçmiş ve Hızır Lûtfi Divanı Harp karail* hapsedilmiştir. Memet Habib namındaki fakir bir kitabcı Türk mecmualarını satmasından dolayı hapsedilmiş kazancı alt üst olmuştur. Arzttiğim gibi,

* “buçuk” kelimesi yanlışlıkla “büçük” olarak yazılmıştır.

* “otal” kelimesi yanlışlıkla “otal” şeklinde yazılmıştır.

* Yazım sırasında “kararı ile” ifadesi “karaile” şeklinde yazılmıştır.

Kerkük Türkleri hakikaten sıkıntı içindedirler. Bunu yapan da başlıca Irak Hükûmetinin erkanı Harbiye reisi olan ve Türk irfanile yetişmiş bulunan Emin Zeki paşadır.

Mahmut Şevket paşanın biraderi Süleyman Hikmet beyi Divanı Harbi Örfi kararile mahkûm eden Kürt Mustafanın oğludur. Bu adam elyevm Irak zabitidir. Süleyman Hikmet beyi yakında tahliye edeceklerini ve hatta kabineye alacaklarını (Sayfa 9) Hariciye Vekilimize vaat etmiş oldukları halde halâ bu zat Süleymaniyede kerpiçten yapılmış kulubemsi ufak bir evde yedi sekiz neferin nazareti altında yapa yalnız mahpustur. Acınacak bir haldedir. Belki de hayatı tehlikededir.

Irak seyahatimde toplayabildiğim malumat ile ve kanaatlerim bundan ibarettir. Bütün bunları arzetmeği kendime vazife bilirim. Bu vesile ile de derin saygılarımı sunarım.

İstanbul Mebusu
Ziya Karamürsel*

* Irak Seyahat Notları'nın yazarı kendi adını notların sonuna bu şekilde yazmış olmasına rağmen, Türkiye Cumhuriyeti'nde almış olduğu görevlerde ve kayıtlarda daha çok soyadı "Karamürsel" olarak geçmektedir.

ما بقض بول بيزه . اردو . توك بولنه ده
 خانم افقا با اقدیر!
 خطم نورل مای قیل ارمه سهر تیز ارمه فردا کورید
 دله بیزه نوتوشن دینارل انشاء حسابه دوشمقد
 باغیر بزم ایچون بول بولمسه . بزم بولمسه خزانده
 ستره . با اقدیر عفتوره! بداندین عفتوره!
 موب کوروشده اولمیه . هرکه اقدیر . با اقدیر اولمیه
 بکرده بر ایزر . مکن هرکه محمد احمد اولمیه .
 ازمه ایچون بولمسه بول بولمسه . دوشمقد با اقدیر
 کده ایچون بولمسه دوشمقد . صابیرده .
 نه جمی نورل مکن شوقه . نورل مکن سادوش
 نورل مکن زمانه خالده بزم . ساسیم نورل مکن
 نورل مکن . با اقدیر . نورل مکن جمهوری ترکی عفتوره
 ایه اولمیه 18 19 41

DEVLET ARŞİVENİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
 CUMHURİYET

490 01 53 209 1

9
 دیره مغزی صالح چول
 T.B.M.M.
 Honour
 لرده ایچون
 نطقه کور اقدیر . اشد
 و قورده نایرلی موافق کوردهم (بزم کوروش با اقدیر
 عفتوره)
 خانم افقا عفتوره!
 با اقدیر عفتوره!
 بر جوبه نایرلی واسطه کور کورده . ایچون سوزوشون
 مجیدی آتیه نایرلیم . با اقدیر کوروش اقدیر اقدیر
 درویش مهران با اقدیر با اقدیر . بولمسه ایچون عفتوره
 کوروش اول اکریم ایچون .
 خانم افقا با اقدیر!
 هرکه ایچون عفتوره . هرکه ایچون نورل مکن عفتوره
 بوکله شادیم . بو ما کوروشده بولمسه ساسان بولمیه
 بو جوبه . بو کوروشده . بولمسه اولمیه دوشمقد .
 دوشمقد دوشمقد سبیم دروازه کوروش ایچون شوقه
 بولمسه عفتوره . با اقدیر عفتوره دوشمقد
 جوبه اولمیه . بو کوروشده . هرکه بولمیه

**BASRA MUTASARRIFI (VALİSİ) SALİH CEBRİN'İN TÜRK HEYETİ'NE
HİTABEN 18 ŞUBAT 1941'DE YAPMIŞ OLDUĞU KONUŞMANIN
TRANSKRİPSİYONU**

Basra Mutasarrıfı Salih Cebrinin nutkunu asla göre eski harflerle yazılması(mı) muvafık gördüm (şuraları ve imlaları aynen yazmak mukayesesiyedir)

Hanım efendi hazretleri!

Bey efendiler hazretleri!

Bu mühim münasebet vasıtasıyla Türkçe de iki söz söylemek mecburiyeti altında kalıyorum. Ma'alesef Türkçe lisân-ı vâkîf olmuş neticeden dolayı behemehâl (ister istemez) yanlış yapacağım. Bu kusurlardan beni af' etmenizi her şeyden evvel istirham ederim.

Hanım efendi, bey efendiler!

Arap ile necip, 'azimetli kahraman Türk milleti asırlarca birlikte yaşadılar. Bu yaşamaktan pek çok münasebât yer etti. Bu çok, bu kuvvetli-bu derin rabıta ve münasebât hiçbir def'a ve herhangi sebebden dolayı hâlel olmayacağı şübhesizdir. Bu bir hakikattir. Bu aşikâr hakikate delil istersek çok uzak yere gitmek(gitmeğe) hacet yokdur. Çünkü yürekli pek yakında yerler biliriz. Ora herkesin yüreğindedir.

Hanım efendi! Bey efendiler!

'Azim Türk milletini temsil eden meb'uslar(ı) aramızda görmek ve kendilerine konuşmak tedâbü-ü efkâr (fikirlerin değişmesi) ve hissiyât-ı da'vânız yapmak bizim için bir ni'mettir. Bize bu ni'meti kazandıran sizsiniz. Yaşa efendi hazretler(i)! Bey efendi hazretleri burada kolaylıkla olmuşdur. Çünkü Ankara veya diğer uzak yerlerden buralara gelmek cidden zahmetle ancak olabilir. Onun için bu bize lütüftür. Ve bu lütfa karşı kendimizi borçlu ve minnetdâr sayıyoruz.

Kadehimi Türk milletinin şerefine, Türk milletinin sa'adetine, Türk milletinin refahına kaldırıyorum. Yaşasun kahraman Türk milleti. Yaşasun Türk Cumhuriyeti re'isi İsmet İnönü.

18 Şubat 1941⁴⁸

⁴⁸ BCA, Fon Kodu: 490.01. Yer No: 53.209.1.10.

KAYNAKÇA

A- ARŞİV BELGELERİ

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)

- BCA, Fon Kodu: 490.01. Yer No: 53.209.1.1.
BCA, Fon Kodu: 490.01. Yer No: 53.209.1.2.
BCA, Fon Kodu: 490.01. Yer No: 53.209.1.3.
BCA, Fon Kodu: 490.01. Yer No: 53.209.1.4.
BCA, Fon Kodu: 490.01. Yer No: 53.209.1.5.
BCA, Fon Kodu: 490.01. Yer No: 53.209.1.6.
BCA, Fon Kodu: 490.01. Yer No: 53.209.1.7.
BCA, Fon Kodu: 490.01. Yer No: 53.209.1.8.
BCA, Fon Kodu: 490.01. Yer No: 53.209.1.9.
BCA, Fon Kodu: 490.01. Yer No: 53.209.1.10.

B-KİTAPLAR VE MAKALELER

“*Bağdat*”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, Cilt:4, İSAM Yayını, İstanbul 1991.

“*Kuveyt*”, Anabritannica, Ana Yayıncılık, İstanbul 1994.

“*Musul*”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, Cilt:31, İSAM Yayını, İstanbul 2006.

AL-JUMAIL, Qassam Kh.-İzzet Öztoprak, *Irak ve Kemalizm Hareketi (1919-1923)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 1999.

AL-MARAGATİ, Abid A., *A Diplomatic History of Modern Iraq*, Robert Speller, New York 1961.

ARI, Tayyar, *Geçmişten Günümüze Orta Doğu, Siyaset, Savaş ve Diplomasi*, Alfa Yayınları, İstanbul 2007.

ARMAOĞLU, Fahir, *20.Yüzyıl Siyasî Tarihi (Cilt 1-2: 1914 1995)*, Alkım Yayınevi, İstanbul 2001?

Atatürk'ün Millî Dış Politikası, Cilt:2, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara 1981.

BAKIR, Abdülhâlik-Yusuf Halaçoğlu, “*Basra*”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, Cilt:5, İSAM Yayını, İstanbul 1992.

- BERZEG, Sefer E., *Kafkas Diasporası'nda Edebiyatçılar ve Yazarlar Sözlüğü*, Kafkasya Gerçeği, Samsun 1995.
- BİLGE, Mustafa L., “*Faysal F*”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, Cilt:12, İSAM Yayını, İstanbul 1995.
- _____, “*Faysal II*”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, Cilt:12, İSAM Yayını, İstanbul 1995.
- CANATAN, Yaşar, *Türk-İrak Münasebetleri (1926-1958)*, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara 1996.
- CHP V. *Büyük Kurultayı Tutanakları*, Ankara 1939.
- FROMKİN, David, *Barişa Son Veren Barış, Modern Orta Doğu Nasıl Yaratıldı? 1914-1922*, (Çev.: Mehmet Harmancı), Sabah Yayınları, İstanbul 1994.
- GÖNLÜBOL, Mehmet -Cem Sar, “*1919-1938 Yılları Arasında Türk Dış Politikası*”, Olaylarla Türk Dış Politikası 1919-1990, Siyasal Kitabevi, Ankara 1993.
- GÜRSOY, Cevat Rüştü, “*Abadan*”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, Cilt:1, İSAM Yayını, İstanbul 1988.
- http://harita.turkcebilgi.com/Irak_haritasi/18.04.2008.
- http://sozluk.sourtimes.org/beşiktaş_jimnastik_kulübünün_kuruluşu/23.03.2008.
- http://tr.wikipedia.org/wiki/beşiktaş_başkanları_listesi/23.04.2008.
- <http://tr.wikipedia.org/wiki/Kerkük/17.04.2008>.
- <http://www.maplandia.com/iraq/al-basrah/al-faw/21.04.2008>.
- KASALAK, Kadir, “*İrak'ta Manda Yönetiminin Kurulması ve Atatürk Dönemi Türkiye-İrak İlişkileri*”, Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi, Yıl:5, Sayı:9, Ankara 2007.
- _____, “*Manda Sistemi ve Irak ile Suriye'de Uygulaması*”, Birinci Ortadoğu Semineri, Bildiriler, Fırat Üniversitesi, Elazığ 2004.
- KOÇSOY, Şevket, *İrak Türkleri ve Türk Irak İlişkileri (1932-1963)*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1991.
- KODAL, Tahir, *Paylaşılmayan Toprak, Türk Basınına Göre (1923-1926) Musul Meselesi*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2005.

- KRAMERS, J. H., “Kerkük”, İslam Ansiklopedisi, Cilt:IV, MEB Yayınevi, İstanbul 1993.
- ÖZTÜRK, Kazım, *Türkiye Büyük Millet Meclisi Albümü 1923-1973*, Önder Matbaa, Ankara 1973.
- _____, *Türk Parlamento Tarihi, TBMM X. Dönem, 1954-1957*, Cilt:II, TBMM Vakfı Yayını, Ankara 2000.
- SAATÇI, Suphi, *Tarihi Gelişim İçinde Irak'ta Türk Varlığı*, İstanbul Araştırma merkezi Yayını, İstanbul 1996.
- SLUGLETT, Marion Farouk-Peter Sluglett, “*Irak-Son Dönem*”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Cilt:19, İSAM Yayını, İstanbul 1999.
- SOYSAL, İsmail, *Türkiye'nin Siyasal Anlaşmaları Cilt:1 (1920-1945)*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1983.
- TÜRKMEN, Zekeriya, *Musul Meselesi, Askerî Yönden Çözüm Arayışları (1922-1925)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 2003.
- _____, “*Özdemir Bey'in Musul Harekâtı ve İngilizlerin Karşı Tedbirleri*”, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Cilt:17, Sayı:49, Ankara 2001.
- ULUĞBAY, Hikmet, *İmparatorluktan Cumhuriyete Petropolitik*, Turkish Daily News Yayını, Ankara 1995.